 अध्याय तिसरा : कर्मयोग 

अर्जुन उवाच :

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

मग आइका अर्जुनें म्हणितलें । देवा तुम्हीं जें वाक्य बोलिलें । तें निकें म्यां परिसलें । कमळापती ॥ १ ॥ तेथ कर्म आणि कर्ता । उरेचिना पाहतां । ऐसें मत तुझें अनंता । निश्चित जरी ॥ २ ॥ तरी मातें केवी हरी । म्हणसी पार्था संग्रामु करीं । इये लाजसीना महाघोरीं । कर्मीं सुतां ॥ ३ ॥ हां गा कर्म तूंचि अशेष । निराकरिसी निःशेष । तरी मजकरवीं हें हिंसक । कां करविसी तूं ॥ ४ ॥ तरी हेंचि विचारीं हृषीकेशा । तूं मानु देसी कर्मलेशा । आणि येसणी हे हिंसा । करवीत आहासी ॥ ५ ॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

देवा तुवांचि ऐसें बोलावें । तरी आम्हीं नेणतीं काय करावें । आतां संपलें म्हण पां आघवें । विवेकाचें ॥ ६ ॥ हां गा उपदेशु जरी ऐसा । तरी अपभ्रंशु तो कैसा । आतां पुरला आम्हां धिंवसा । आत्मबोधाचा ॥ ७ ॥ वैद्यु पथ्य वारूनि जाये । मग जरी आपणचि विष सुये । तरी रोगिया कैसेनि जिये । सांगें मज ॥ ८ ॥ जैसें आंधळें सुईजे आव्हांटा । कां माजवण दीजे मर्कटा । तैसा उपदेशु हा गोमटा । वोढवला आम्हां ॥ ९ ॥ मी आधींचि कांहीं नेणें । वरी कवळिलों मोहें येणें । कृष्णा विवेकु या कारणें । पुसिला तुज ॥ १० ॥ तंव तुझी एकेकी नवाई । एथ उपदेशामाजिं गांवाई । तरी अनुसरलिया काई । ऐसें कीजे ॥ ११ ॥ आम्हीं तनुमनुजीवें । तुझिया बोला वोटंगावे । आणि तुवांचि ऐसें करावें । तरी सरलें म्हणे ॥ १२ ॥ आतां ऐसियापरी बोधिसी । तरी निकें आम्हां करिसी । एथ ज्ञानाची आस कायसी । अर्जुन म्हणे ॥ १३ ॥ तरी ये जाणिवेचें कीर सरलें । परी आणीक एक असें जाहलें । जें थितें हें डहुळलें । मानस माझें ॥ १४ ॥ तेवींचि कृष्णा हें तुझें । चरित्र कांहीं नेणिजे । जरी चित्त पाहसी माझें । येणें मिषें ॥ १५ ॥ ना तरी झकवीतु आहासी मातें । कीं तत्त्वचि कथिलें ध्वनितें । हें अवगमितां निरुतें । जाणवेना ॥ १६ ॥ म्हणोनि आइकें देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा । मज विवेकु सांगावा । मऱ्हाटा जी ॥ १७ ॥ मी अत्यंत जड असें । परी ऐसाही निकें परियसें । कृष्णा बोलावें तुवां तैसें । एकनिष्ठ ॥ १८ ॥ देखें रोगातें जिणावें । औषध तरी

 अध्याय तिसरा : कर्मयोग 

अर्जुन म्हणाला, हे श्रीकृष्णा, कर्मापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ आहे असे तुझे मत आहे, तरीहि केशवा, घोर कर्माच्या ठिकाणी तू माझी योजना कां करीत आहेस ? १.

मग अर्जुन म्हणाला, श्रीकृष्णा, ऐका. देवा, तुम्ही जे कांही बोललात ते हे कमलापती मी चांगले ऐकले. १. श्रीअनंता, तुमच्या मागील व्याख्यानाचा विचार करून पाहिला असता त्या ठिकाणी कर्म आणि त्याचा कर्ता हे उरतच नाहीत व हेच जर तुझे मत निश्चित असेल, २. तर मग श्रीकृष्णा, 'अर्जुना, तू युद्ध कर' असे मला कसे सांगतोस ? ह्या मोठ्या घोर कर्मामध्ये मला घालतांना तुला कांही लाज वाटत नाही काय ? ३. अरे, तूच जर सर्व कर्मांचा पूर्ण निषेध करतोस तर मग हे हिंसात्मक कृत्य माझ्याकडून तू कां करवितोस ? ४. तर हृषीकेशा, याचा तूच विचार करून पहा की, तू कर्माला मान देतोस (आणि) माझ्याकडून ही एवढी मोठी हिंसा करवीत आहेस. (याचा मेळ कसा घालावा ?) ५.

घोटाळ्याच्या दिसणाऱ्या (या) भाषणाने तूं माझ्या बुद्धीला मोह पाडल्यासारखे करीत आहेस. तर ज्याच्या योगाने मला हित प्राप्त होईल असे एक निश्चित करून सांग. २.

श्रीकृष्णा, तूच असे (असंबद्ध) बोलू लागलास तर मग आमच्यासारख्या अजाण माणसांनी काय करावे ? आता सारासार विचार जगातून पार नाहीसा झाला, असे म्हणेनास ! ६. अरे, याला जर उपदेश म्हणावयाचे तर मग भ्रम उत्पन्न करणारे भाषण याहून वेगळे ते काय राहिले ? आता आमची आत्मबोधाची इच्छा चांगलीच पुरली म्हणावयाची ! ७. वैद्याने प्रथम रोग्याने काय खावे व काय खाऊ नये, हे सांगून गेल्यावर मग त्यानेच जर रोग्यास विष दिले, तर तो रोगी कसा वाचावा हे मला सांग बरे ! ८. आंधळ्याला जसे आडमार्गात घालावे किंवा आधीच माकड आणि त्यात त्याला मादक पदार्थ पाजावा, त्याप्रमाणे तुझा हा उपदेश आम्हाला फार चांगला लाभला आहे ! ९. मला अगोदरच कांही समजत नाही, त्यात या भ्रमाने मला घेरले आहे, म्हणून कृष्णा, तुला सारासार विचार पुसला. १०. पण तुझे एकेक पाहावे ते सर्वच आश्चर्य ! इकडे उपदेश करतोस आणि त्यात घोटाळ्यात घालतोस, तर तुझ्या उपदेशाप्रमाणे चालणाऱ्यांशी तू असे वागावेस का ? ११. आम्ही शरीराने, मनाने व जीवाने तुझ्या शब्दावर अवलंबून राहावे आणि तूच असे (भलतेच) करावेस, तर मग सर्व कारभार आटोपला म्हणावयाचा. १२. आता याप्रमाणेच जर तू उपदेश करणार असशील तर मग आमचे चांगलेच कल्याण करतोस म्हणावयाचे ! अर्जुन म्हणाला, आता येथे ज्ञान मिळण्याची आशा कशाची ? १३. ज्ञान मिळविण्याची गोष्ट तर खरोखरच संपली, पण यात आणखी एक असे झाले की माझे स्थिर असलेले मन यामुळे गडबडले. १४. त्याचप्रमाणे श्रीकृष्णा तुझे हे चरित्र काही समजत नाही; कदाचित् या निमित्ताने तू माझे मन पाहतोस की काय ? (ते न कळे !) १५. अथवा तू आम्हाला फसवीत आहेस, किंवा गूढार्थाने तत्त्वज्ञानच सांगितले आहेस, हे विचार करून पाहिले तरी निश्चित असे कांहीच समजत नाही. १६. एवढ्याकरिता देवा, ऐक. हा उपदेश असा गूढार्थाने सांगू नकोस. महाराज, मला तो विचार माझ्या भाषेत मला समजेल तसा सोपा करून सांगावा. १७. मी अतिशय मंद आहे; परंतु कृष्णा, अशाहि मला चांगले समजेल असे एक निश्चयात्मक सांग. १८. हे पहा, रोग

देयावें । परी तें अतिरुच्य व्हावें । मधुर जैसें ॥ १९ ॥ तैसें सकळार्थभरित । तत्त्व तरी सांगावें उचित । परी बोधे माझें चित्त । जयापरी ॥ २० ॥ देवा तुजऐसा निजगुरु । आजि आर्तीधणी कां न करूं । एथ भीड कवणाची धरूं । तूं माय आमुची ॥ २१ ॥ हां गा कामधेनूचें दुभतें । दैवें जाहलें जरी आपैतें । तरी कामनेची कां तेथें । वानी कीजे ॥ २२ ॥ जरी चिंतामणी हातां चढे । तरी वांछेचें कवण सांकडें । कां आपुलेनि सुरवाडें । इच्छावें ना ॥ २३ ॥ देखा अमृतसिंधुतें ठाकावें । मग ताहाना जरी फुटावें । तरी सायासु कां करावे । मागील ते ॥ २४ ॥ तैसा जन्मांतरीं बहुतीं । उपासितां लक्ष्मीपती । तूं दैवें आजि हातीं । जाहलासी जरी ॥ २५ ॥ तरी आपुलिया सवेसा । कां न मगावासी परेशा । देवा सुकाळु हा मानसा । पाहला असे ॥ २६ ॥ देखें सकळार्तींचें जियालें । आजि पुण्य यशासि आलें । हे मनोरथ जहाले । विजयी माझे ॥ २७ ॥ जी जी परममंगळधामा । देवदेवोत्तमा । तूं स्वाधीन आजि आम्हां । म्हणऊनियां ॥ २८ ॥ जैसें मातेचां ठायीं । अपत्या अनवसरु नाहीं । स्तन्यालागूनि पाहीं । जियापरी ॥ २९ ॥ तैसें देवा तूतें । पुसिजतसें आवडे तें । आपुलेनि आर्तें । कृपानिधि ॥ ३० ॥ तरी पारत्रिकीं हित । आणि आचरितां तरी उचित । तें सांगें एक निश्चित । पार्थु म्हणे ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच :

लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

या बोला अच्युतु । म्हणतसे विस्मितु । अर्जुना हा ध्वनितु । अभिप्रावो ॥ ३२ ॥ जे बुद्धियोगु सांगतां । सांख्यमतसंस्था । प्रकटिली स्वभावता । प्रसंगें आम्हीं ॥ ३३ ॥ तो उद्देशु तूं नेणसीचि । म्हणोनि क्षोभलासि वायांचि । तरी आतां जाण म्यांचि । उक्त दोन्ही ॥ ३४ ॥ अवधारीं वीरश्रेष्ठा । ये लोकीं या दोन्ही निष्ठा । मजचिपासूनि प्रगटा । अनादिसिद्धा ॥ ३५ ॥ एकु ज्ञानयोगु म्हणिजे । जो सांख्यीं अनुष्ठिजे । जेथ ओळखीसवें पाविजे । तद्रूपता ॥ ३६ ॥ एक कर्मयोगु जाण । जेथ साधकजन निपुण । होऊनिया निर्वाण । पावती वेळे ॥ ३७ ॥ हे मार्गु तरी दोनी । परि एकवटती निदानीं । जैसी सिद्धसाध्यभोजनीं । तृप्ति एकी ॥ ३८ ॥ कां पूर्वापर सरिता । भिन्ना दिसती पाहतां । मग सिंधुमिळणीं ऐक्यता । पावती शेखीं ॥ ३९ ॥ तैसीं दोनी ये मतें । सूचिती एका कारणातें । परी उपास्ति ते

हटविण्याकरिता औषध तर द्यावे, पण ते औषध ज्याप्रमाणे अतिशय रुचकर आणि गोड असावे; १९. त्याप्रमाणे सर्वार्थाने भरलेले योग्य तत्त्व तर सांगावे पण ते असे सांगावे की जेणेकरून ते माझ्या मनाला निःसंशय कळेल. २०. देवा, तुझ्यासारखा मला आज गुरु मिळाला आहे, तेव्हां आज मी आपल्या इच्छेची तृप्ति कां करून घेऊ नये ? तू आमची आई आहेस (तर मग) येथे भीड कोणाची धरावयाची ? २१. अहो, दैववशात कामधेनूचे दुभते जर प्राप्त झाले तर तशा प्रसंगी हवे ते मागण्यास कमी कां करावे ? २२. चिंतामणी जर हाताला आला तर मग हवी ती वस्तु मागण्याची अडचण कां वाटावी ? आपल्याला हवी तशी इच्छा कां करू नये ? २३. पहा, अमृताच्या समुद्राजवळ प्राप्त होऊन तेथे तहानेने जर तडफडत राहावयाचे, तर मग तेथपर्यंत येण्याकरिता केलेले मागचे श्रम कशाकरिता करावयाचे ? २४. त्याप्रमाणे श्रीकृष्णा, अनेक जन्मी तुझी सेवा केल्यामुळे तू आज दैववशात् जर हातात आला आहेस, २५. तर मग हे परमेश्वरा, आपल्या इच्छेला येईल तसे तुजजवळून कां मागून घेऊ नये ? देवा, माझ्या मनातील हेतु पूर्ण सफल होण्याची ही वेळ आली आहे. २६. पहा, माझ्या सर्व मनोरथांचे जीवित सफल झाले. आज माझे पूर्व पुण्य यशस्वी झाले व माझ्या मनातील हेतु आज तडीस गेले. २७. कारण, अहो महाराज, सर्वोत्कृष्ट मंगलाचे स्थान आणि (सर्व) देवांत श्रेष्ठ अशा देवा, तू आमच्या ताब्यात आला आहेस म्हणून. २८. पहा, जसे लहान मुलाला स्तनपान करण्यास आईच्या ठिकाणी वेळ-अवेळ अशी कांहीच नसते; २९. तसे हे कृपानिधि देवा, मी आपल्या इच्छेला येईल त्याप्रमाणे तुला वाटेल ते विचारीत आहे. ३०. तर मग परलोकी कल्याण-कारक आणि (इहलोकी) आचरण्याला तर योग्य असे जे असेल ते एक मला निश्चित करून सांग असे अर्जुन म्हणाला. ३१.

श्रीकृष्ण म्हणाले, हे निष्पाप अर्जुना, मी या लोकांमध्ये ज्ञानयोगाने सांख्याचा व कर्मयोगाने कर्म करणाऱ्यांचा असे दोन मार्ग (वर्तनक्रम) पूर्वी सांगितले आहेत. ३.

अर्जुनाच्या या भाषणाने श्रीकृष्ण आश्चर्यचकित होऊन म्हणू लागले, अर्जुना, आम्ही तुला हा थोडक्यात मतलब सांगितला. ३२. कारण की निष्काम कर्मयोग सांगत असतांना प्रसंगाने सहजच आम्ही ज्ञानमार्गाची व्यवस्था (ज्या हेतूने) स्पष्ट केली, ३३. तो आमच्या प्रतिपादनाचा हेतु तू जाणलाच नाहीस, म्हणून उगीच रागावला आहेस. तर आता ध्यानात ठेव की, हे दोनहि मार्ग मीच सांगितलेले आहेत. ३४. हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, ऐक. या लोकांमध्ये हे दोन्ही मार्ग माझ्यापासून प्रकट झालेले आहेत व ते मूळापासून तसेच चालत आलेले आहेत. ३५. त्यांपैकी एकाला ज्ञानयोग म्हणतात, त्याचे आचरण ज्ञानी लोक करतात आणि त्यात ओळखीबरोबर परमात्मस्वरूपाशी तन्मयता प्राप्त होते. ३६. दुसरा तो कर्मयोग समज. जेथे साधक लोक निष्णात होऊन परम गतीला पावतात, (परंतु) ते कांही कालाने पावतात. ३७. हे मार्ग तर दोन आहेत, परंतु ते शेवटी एकाच ठिकाणी येऊन मिळतात, ज्याप्रमाणे तयार असलेल्या व तयार करावयाच्या अशा दोन्ही जेवणात सारखीच तृप्ती असते; ३८. किंवा पूर्वेकडून व पश्चिमेकडून वाहणाऱ्या नद्या पाहिल्या तर वाहतांना वेगळाल्या दिसतात मग समुद्रात मिळाल्या असता शेवटी एकच होतात; ३९. त्याप्रमाणे ज्ञानयोग व कर्मयोग हे मार्ग जरी दोन आहेत तरी ते एकाच साध्याला सुचवितात. परंतु त्यांचे आचरण करणे करणाऱ्याच्या योग्यतेवर

योग्यते । आधीन असे ॥ ४० ॥ देखें उत्प्लवनासरिसां । पक्षी फळासि झोंबे जैसा । सांगें नरु केवीं तैसा । पावे वेगां ॥ ४१ ॥ तो हळूहळू ढाळेंढाळें । केतुकेनि एके वेळे । मार्गाचेनि बळें । निश्चित ठाकी ॥ ४२ ॥ तैसें देख पां विहंगममतें । अधिष्ठूनि ज्ञानातें । सांख्य सद्य मोक्षातें । आकळिती ॥ ४३ ॥ येर योगिये कर्माधारें । विहितेंचि निजाचारें । पूर्णता अवसरें । पावते होती ॥ ४४ ॥

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

वांचोनि कर्मारंभ उचित । न करितांचि सिद्धवत । कर्महीना निश्चित । होईजेना ॥ ४५ ॥ कां प्राप्तकर्म सांडिजे । येतुलेनि नैष्कर्म्या होईजे । हें अर्जुना वायां बोलिजे । मूर्खपणें ॥ ४६ ॥ सांगें पैलतीरा जावें । ऐसें व्यसन कां जेथ पावे । तेथ नावेतें त्यजावें । घडे केवीं ॥ ४७ ॥ ना तरी तृप्ति इच्छिजे । तरी कैसेनि पाकु न कीजे । कीं सिद्धुही न सेविजे । केवीं सांगें ॥ ४८ ॥ जंव निरार्तता नाहीं । तंव व्यापारु असे पाहीं । मग संतुष्टीचां ठायीं । कुंठे सहजें ॥ ४९ ॥ म्हणोनि आइकें पार्था । जया नैष्कर्म्यपदीं आस्था । तया उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥ आणि आपुलालिया चाडे । आपादिलें हें मांडे । कीं त्यजिलें कर्म सांडे । ऐसें आहे ॥ ५१ ॥ हें वायांचि सैरा बोलिजे । उकलु तरी देखों पाहिजे । परी त्यजितां कर्म न त्यजे । निभ्रांत मानीं ॥ ५२ ॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

जंव प्रकृतीचें अधिष्ठान । तंव सांडी मांडी हें अज्ञान । जे चेष्टा ते गुणाधीन । आपैसी असे ॥ ५३ ॥ देखें विहित कर्म जेतुलें । तें सळें जरी वोसंडिलें । तरी स्वभाव काय निमाले । इंद्रियांचे ॥ ५४ ॥ सांगें श्रवणीं ऐकावें ठेलें । कीं नेत्रींचें तेज गेलें । हें नासारंध्र बुझालें । परिमळु नेघे ॥ ५५ ॥ ना तरी प्राणापानगति । कीं निर्विकल्प जाहली मति । कीं क्षुधातृषादि आर्ति । खुंटलिया ॥ ५६ ॥ हे स्वप्नावबोधु ठेले । कीं चरण चालों विसरले । हें असो काय निमाले । जन्ममृत्यू ॥ ५७ ॥ हें न ठकेचि जरी कांहीं । तरी सांडिलें तें कायी । म्हणोनि कर्मत्यागु नाहीं । प्रकृतिमंतां ॥ ५८ ॥

अवलंबून आहे. ४०. हे पहा, ज्याप्रमाणे पक्षी उड्डाणाबरोबर फळाला बिलगतो त्याप्रमाणे मनुष्याला त्या वेगाने ते फळ कसे प्राप्त करून घेता येईल ? सांग बरे. ४१. तो हलके हलके एका फांदीवरून दुसऱ्या फांदीवर जात जात कांही वेळाने त्या मार्गाच्या आधाराने त्या फळापर्यंत खात्रीने पोहोचतो. ४२. पहा, तसे वरील दृष्टांतातील पक्ष्याच्या मार्गाप्रमाणे ज्ञानमार्गाचा आश्रय करून ज्ञानी तत्क्षणीच मोक्ष आपल्या स्वाधीन करून घेतात. ४३. दुसरे जे कर्मयोगी, ते कर्मयोगाच्या आश्रयाने वेदात सांगितलेला आपला आचारच पाळून, कांही कालाने पूर्णतेस पोहोचतात. ४४.

कर्म न आरंभता (न करता) पुरुषाला नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही व केवळ (प्राप्त कर्म) संन्यासानेच नैष्कर्म्यसिद्धी प्राप्त होत नसते. ४.

शिवाय योग्य कर्माचा आरंभ न करताच कर्महीनाला सिद्धाप्रमाणे (निष्कर्म) निश्चयाने होता येणार नाही. ४५. किंवा अधिकारपरत्वे आपल्या भागाला आलेले कर्म टाकून द्यावे व एवढ्यानेच निष्कर्म व्हावे हे बोलणे अर्जुना व्यर्थ व मूर्खपणाचे आहे. ४६. जेथे पलीकडील तीराला कसे जावे अशी अडचण पडली आहे तेथे नावेचा त्याग करून कसे चालेल ? सांग बरे. ४७. अथवा, जर भोजनापासून तृप्तीची इच्छा आहे तर स्वयंपाक न करून कसे चालेल ? किंवा तयार असलेला स्वयंपाक न सेवन करता कसे चालेल ? सांग. ४८. जोपर्यंत निरिच्छता प्राप्त झाली नाही तोपर्यंत कर्म करणे हे राहाणारच असे समज व मग आत्मतृप्ति प्राप्त झाली असता कर्म सहजच थांबते. ४९. म्हणून अर्जुना, ऐक. ज्याला नैष्कर्म स्थितीची तीव्र इच्छा आहे त्याने आपली विहित कर्मे टाकणे मुळीच योग्य होणार नाही. ५०. आणखी (असे पहा की) आपल्या इच्छेप्रमाणे कर्माचा स्वीकार केला असता ते घडते आणि कर्म सोडल्याने कर्माचा त्याग होतो, असे आहे काय ? ५१. हे उगीच कांही तरी बोलणे आहे. याचा नीट विचार करून पाहिले तर कर्म करण्याचे टाकले म्हणजे कर्मत्याग होतो असे नाही, हे तू निःसंशय समज. ५२.

कारण कोणीहि (कांहीतरी) कर्म न करता क्षणभर देखील केव्हांहि राहात नाही, कारण प्रत्येकजण प्रकृतिजन्य गुणांच्या अधीन असल्याने ते गुण प्रत्येकाकडून कर्म करवीतच असतात. ५.

जोपर्यंत शरीराचा आश्रय आहे तोपर्यंत मी कर्म टाकीन अथवा करीन हे म्हणणे मूर्खपणाचे आहे. कारण की जेवढे म्हणून कर्म घडणे आहे ते स्वभावतः गुणांच्या अधीन आहे. ५३. पहा, जेवढे म्हणून विहित कर्म आहे तेवढे हट्टाने जरी करावयाचे सोडून दिले तरी इंद्रियांचे स्वभाव नाहीसे झाले आहेत काय ? ५४. सांग कानांनी ऐकण्याचे बंद झाले आहे काय ? अथवा, डोळ्यांतील पाहाण्याचे सामर्थ्य गेले आहे काय ? या नाकपुड्या बुजून वास घेईनाशा झाल्या आहेत काय ? ५५. अथवा प्राण व अपान या दोन वायूंच्या क्रिया थांबल्या आहेत काय ? किंवा बुद्धीने कल्पना करण्याचे सोडले आहे काय ? किंवा भूक, तहान इत्यादिकांची पीडा होण्याचे थांबले आहे काय ? ५६. जागृति व स्वप्न ह्या अवस्था थांबल्या का ? अथवा पाय चालावयाचे विसरले काय ? हे सर्व असू दे, जन्म आणि मरण संपली आहेत काय ? ५७. हे जर कांही राहात नाही, तर मग त्याग तो काय केला ? म्हणून शरीराच्या आश्रयाने असणाऱ्यांना कर्मत्याग (केव्हांहि) घडत नाही. ५८. कर्म हे परतंत्र असल्यामुळे ते शरीरातील सत्त्वादि गुणांनुसार उत्पन्न होत असते. म्हणून एखाद्याने मी

कर्म पराधीनपणें । निपजतसे प्रकृतिगुणें । येरीं धरीं मोकलीं अंतःकरणें । वाहिजे वायां ॥ ५९ ॥ देखें रथीं आरुढिजे । मग जरी निश्चळा बैसिजे । तरी चळा होऊन हिंडिजे । परतंत्रा ॥ ६० ॥ कां उचलिलें वायुवशें । चळे शुष्क पत्र जैसें । निचेष्ट आकाशें । परिभ्रमे ॥ ६१ ॥ तैसें प्रकृतिआधारें । कर्मेंद्रियविकारें । निष्कर्म्युही व्यापारे । निरंतर ॥ ६२ ॥ म्हणऊनि संगु जंव प्रकृतीचा । तंव त्यागु न घडे कर्माचा । ऐसियाहि करूं म्हणती तयांचा । आग्रहोचि उरे ॥ ६३ ॥

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

जे उचित कर्म सांडिती । मग नैष्कर्म्य होऊं पाहती । परी कर्मेंद्रियप्रवृत्ती । निरोधुनी ॥ ६४ ॥ तयां कर्मत्यागु न घडे । जें कर्तव्य मनीं सांपडे । वरी नटती तें फुडें । दरिद्र जाण ॥ ६५ ॥ ऐसे ते पार्था । विषयासक्त सर्वथा । ओळखावे तत्त्वता । येथ भ्रांति नाहीं ॥ ६६ ॥ आतां देईं अवधान । प्रसंगें तुज सांगेन । या नैराश्याचें चिन्ह । धनुर्धरा ॥ ६७ ॥

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन । कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

जो अंतरीं दृढु । परमात्मरूपीं गूढु । बाह्य तरी रूढु । लौकिकु जैसा ॥ ६८ ॥ तो इंद्रियां आज्ञा न करी । विषयांचें भय न धरी । प्राप्त कर्म न अव्हेरी । उचित जें जें ॥ ६९ ॥ तो कर्मेंद्रियें कर्मीं । राहटतां तरी न नियमी । परी तेथिचेनि उर्मी । झांकोळेना ॥ ७० ॥ तो कामनामात्रें न घेपे । मोहमळें न लिंपे । जैसें जळीं जळें न शिंपे । पद्मपत्र ॥ ७१ ॥ तैसा संसर्गामाजि असे । सकळांसारिखा दिसे । जैसें तोयसंगें आभासे । भानुबिंब ॥ ७२ ॥ तैसा सामान्यत्वें पाहिजे । तरी साधारणुचि देखिजे । येरवीं निर्धारितां नेणिजे । सोय जयाची ॥ ७३ ॥ ऐसां चिन्हीं चिन्हितु । देखसी तोचि मुक्तु । आशापाशरहितु । वोळख पां ॥ ७४ ॥ अर्जुना तोचि योगी । विशेषिजे जो जगीं । म्हणोनि ऐसा होय यालागीं । म्हणिपे तूंते ॥ ७५ ॥ तूं मानसा नियमु करीं । निश्चळु होय अंतरीं । मग कर्मेंद्रियें हीं व्यापारीं । वर्ततु सुखें ॥ ७६ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

कर्म करीन अथवा कर्म टाकीन असा अंतःकरणात अभिमान बाळगणे हे व्यर्थ आहे. ५९. पहा, रथावर स्वार होऊन मग जरी स्वस्थ बसले तरी येथे बसणारा रथाच्या अधीन असल्याने सहजच रथाच्या हालचालींमुळे त्यास प्रवास घडतो. ६०. अथवा वायूच्या सपाट्यात सांपडून उंच उडालेले वाळलेले पान ज्याप्रमाणे आपण स्वतः हालचाल न करता वायुवेगामुळे आकाशात इकडे तिकडे फिरत असते; ६१. त्याप्रमाणे कर्मातीत अवस्थेस प्राप्त झालेला पुरुषहि शरीराच्या आश्रयाने कर्मेंद्रियांच्या द्वारा, नेहमी कर्मे करीत असतो. म्हणून जेथपर्यंत शरीराशी संबंध आहे तेथपर्यंत कर्मांचा त्याग घडणे शक्य नाही. असे असूनहि 'त्याग करू' असे जे कोणी म्हणतील तर त्यांचा हट्ट मात्र उरणार आहे. ६३.

जो कर्मेंद्रिये नुसती आवरून मनात विषयाचे चिंतन करीत राहतो तो अत्यंत मूढबुद्धि होय. त्याला दांभिक असे म्हणतात. ६.

जे पुरुष आपल्या वाट्याला आलेले कर्म टाकतात व त्यायोगे कर्मातीत अवस्थेला, पोहचू पाहतात; परंतु केवळ कर्मेंद्रिय प्रवृत्तीचा निरोध करूनच ! ६४. त्यांस कर्मत्याग तर घडत नाही कारण त्यांचे अंतःकरणात कर्तव्य बुद्धि असते. असे असूनहि ते बाह्यात्कारी कर्मत्यागाचा जो डौल आणतात ते खरोखर दैन्य आहे, असे समज. ६५. अर्जुना, असे ते लोक ख़रोखरच केवळ विषयासक्त आहेत असे निःसंशय समज. ६६. अर्जुना, प्रसंग आलेला आहे म्हणून तुला या निष्काम पुरुषांचे लक्षण सांगतो. इकडे तू लक्ष दे. ६७.

(पण) हे अर्जुना, मनाने इंद्रियांचे नियमन करून जो आसक्त न होता कर्मेंद्रियांनी कर्मयोगाला आरंभ करतो (म्हणजे कर्मेंद्रिये कर्मांत राबवतो) त्याची योग्यता विशेष होय. ७.

जो अंतर्यामी निश्चळ व परमात्म्याच्या स्वरूपात गढलेला असतो आणि बाहेरून मात्र लोकांप्रमाणे व्यवहार करीत असतो. ६८. तो इंद्रियांना हुकूम करीत नाही आणि विषय बाधतील अशी त्यास भीति नसते. तो अधिकारपरत्वे प्राप्त झालेले जे जे विहित कर्म त्याचा अनादर करीत नाही. ६९. कर्मेंद्रिये कर्मे करीत असली तरी त्यांना तो पुरुष आवरीत नाही; पण त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या विकारांनी तो लिप्त होत नाही. ७०. ज्याप्रमाणे पाण्यातील कमलाचे पान पाण्याने लिप्त होत नाही त्याप्रमाणे तो कोणत्याहि कामनेने लिप्त होत नाही व अविवेकरूपी मलाच्या योगाने तो मलिन होत नाही. ७१. त्या कमलाच्या पानाप्रमाणे तो अलिप्तपणाने संगामध्ये राहातो. तो दिसण्यात सामान्य लोकांप्रमाणे दिसतो. ज्याप्रमाणे सूर्यबिंब पाण्याहून अलिप्त असूनहि (प्रतिबिंबामुळे) पाण्याच्या संगतीत राहातांना दिसते. ७२. त्याप्रमाणे वरवर पाहिले तर तो इतर सामान्य लोकांसारखाच दिसतो. बाकी त्याच्यासंबंधी निश्चित विचार ठरवू म्हटले तर त्याच्या स्थिती विषयी कांहीच कल्पना करता येत नाही. ७३. अशा लक्षणांनी युक्त असलेला जो तुला दिसेल तोच आशापाशरहित व मुक्त आहे असे तू ओळख. ७४. अर्जुना, जगामध्ये ज्याचे विशेष वर्णन केले जाते, असा तोच योगी होय. याकरिताच तू असा हो म्हणून मी तुला म्हणतो. ७५. तू मनाला आवरून धर व अंतःकरणात स्थिर हो; मग ही कर्मेंद्रिये आपापले व्यवहार करीत खुशाल राहू देत. ७६.

विहित असे जे कर्म ते तू करीत जा. कर्म न करण्यापेक्षा कर्म करणे अधिक चांगले. कर्म न करण्याने तुझी देहयात्राहि सिद्धीला जाणार नाही. ८.

म्हणशी नैष्कर्म्य होआवें । तरी एथ तें न संभवे । आणि निषिद्ध केवीं राहाटावें । विचारीं पां ।। ७७ ।। म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरेंकरूनि प्राप्त । तें कर्म हेतुरहित । आचर तूं ।। ७८ ।। पार्था आणीकही एक । नेणसी तूं हें कवतिक । जें ऐसें कर्म मोचक । आपैसें असे ।। ७९ ।। देखें अनुक्रमाधारें। स्वधर्मु जो आचरे । तो मोक्षु तेणें व्यापारें । निश्चित पावे ।। ८० ।।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः । तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसङ्गः समाचर ।। ९ ।।

स्वधर्मु जो बापा । तोचि नित्ययज्ञु जाण पां । म्हणोनि वर्ततां तेथ पापा । संचारु नाहीं ।। ८१ ।। हा निजधर्मु जैं सांडे । कुकर्मीं रति घडे । तैंचि बंधु पडे । संसारिकु ।। ८२ ।। म्हणोनि स्वधर्मानुष्ठान । तें अखंड यज्ञयाजन । जो करी तया बंधन । कहींच नाहीं ।। ८३ ।। हा लोकु कर्में बांधिला । जो परतंत्रा भुतला । तो नित्य यज्ञातें चुकला । म्हणोनियां ।। ८४ ।। आतां येचिविशीं पार्था । तुज सांगेन एकी मी कथा । जैं सृष्ट्यादि संस्था । ब्रह्मेनि केली ।। ८५ ।।

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वापुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ।। १० ।।

तैं नित्ययागसहितें । सृजिलीं भूतें समस्तें । परी नेणतीचि तियें यज्ञातें । सूक्ष्म म्हणवूनि ।। ८६ ।। ते वेळीं प्रजीं विनविला ब्रह्मा । देवा आश्रयो काय एथ आम्हां । तंव म्हणे तो कमळजन्मा । भूतांप्रति ।। ८७ ।। तुम्हां वर्णविशेषवशें । आम्हीं हा स्वधर्मुचि विहिला असे । यातें उपासा मग आपैसे । काम पुरती ।। ८८ ।। तुम्हीं व्रतें नियमु न करावे । शरीरातें न पीडावें । दुरी केंही न वचावें । तीर्थासी गा ।। ८९ ।। योगादिकें साधनें । साकांक्ष आराधनें । मंत्रयंत्रविधानें । झणीं करा ।। ९० ।। देवतांतरा न भजावें । हे सर्वथा कांहीं न करावें । तुम्हीं स्वधर्मयज्ञीं यजावें । अनायासें ।। ९१ ।। अहेतुकें चित्तें । अनुष्ठा पां यया तें । पतिव्रता पतीतें । जियापरी ।। ९२ ।। तैसा स्वधर्मरूप मखु । हाचि सेव्यु तुम्हां एकु । ऐसें सत्यलोकनायकु । म्हणता जहाला ।। ९३ ।। देखा स्वधर्मातें भजाल । तरी कामधेनु हा होईल । मग प्रजाहो न संडील । तुमतें सदा ।। ९४ ।।

कर्म टाकून देऊ असे म्हणशील, तर विहित कर्मे करणे टाकून कर्मातीत (होणे) देहधाऱ्यास संभवत नाही आणि (असे जर आहे तर मग) शास्त्रबाह्य कर्माचे आचरण काय म्हणून करावे याचा तू विचार कर. ७७. म्हणून जे जे करणीय व प्रसंगानुसार प्राप्त झालेले कर्म आहे, ते ते तू फलाशा सोडून करीत जा. ७८. अर्जुना, अशा या निष्काम कर्माचे आणखीहि एक कौतुक आहे, ते तुला ठाऊक नाही. ते हे की, असे (अहंकाररहित व निष्कामबुद्धीने केलेले विहित, नित्य वा नैमित्तिक) कर्म प्राण्यांना कर्मबंधनापासून आपोआप मुक्त करते. ७९. पहा, वर्णाश्रम धर्माप्रमाणे जो आपणास योग्य असलेल्या धर्माचे आचरण करतो, त्यास त्या आचरणाने मोक्षाची प्राप्ति निश्चित होते. ८०.

स्वधर्माप्रीत्यर्थ कर्मावाचून दुसरे कर्म लोकांना बंधनाला कारण होते. त्याकरिता हे अर्जुना, (कर्मफलाविषयी) अनासक्त होऊन कर्म कर. ९.

अरे बाबा, आपला जो धर्म आहे तोच नित्ययज्ञ होय असे समज; म्हणून त्याचे आचरण करीत असतांना त्यात पापाचा शिरकाव होत नाही. ८१. हे स्वधर्माचरण सुटले म्हणजे वाईट कर्मांच्या ठिकाणी आसक्ति उत्पन्न होते आणि तेव्हांच त्या वाईट कर्मे करणाऱ्या पुरुषास संसारबंध प्राप्त होतो. ८२. म्हणून स्वधर्माचे आचरण करणे हेच नित्य यज्ञयाजन करण्यासारखे होय. जो असे स्वधर्माचरण करतो तो केव्हांच बंधात पडत नाही. ८३. हे (कर्माधिकारी) लोक आपल्या नित्ययज्ञाला चुकले म्हणून कर्माने बद्ध होऊन परतंत्र अशा देहाच्या आधीन झाले. ८४. अर्जुना, याच संबंधाची तुला एक गोष्ट सांगतो. ब्रह्मदेवाने सृष्ट्यादि रचना जेव्हां केली, ८५.

पूर्वी ब्रह्मदेव यज्ञासहवर्तमान प्रजा उत्पन्न करून (त्या प्रजेला) म्हणाला की, या यज्ञाच्या योगाने तुम्ही आपली अभिवृद्धि करून घ्या. हा तुमच्या इष्ट कामना पूर्ण करील. १०.

तेव्हां नित्य यज्ञा - (कर्मा) सहित सर्व प्राणी त्याने उत्पन्न केले, परंतु यज्ञ (कर्म) सूक्ष्म असल्यामुळे ते प्राणी आपल्या कर्तव्यकर्मांना मुळीच जाणत नव्हते. ८६. त्या वेळी सर्व प्राण्यांनी ब्रह्मदेवाला विनंती केली की, देवा, या लोकात आम्हाला आधार काय? तेव्हां ब्रह्मदेव लोकांना म्हणाला, ८७. तुम्हाला वर्णानुसार असा हा स्वधर्मच आम्ही सांगितला आहे. याचे आचरण करा म्हणजे तुमच्या मनातील इच्छा आपोआप पूर्ण होतील. ८८. (याखेरीज) तुम्हाला आणखी व्रते व नियम करण्याची जरुरी नाही; शरीराला पीडा देण्याची जरुरी नाही व दूर कोठे तीर्थाला जाण्याचे कारण नाही. ८९. योग वगैरे साधने, कामनायुक्त आराधना अथवा मंत्रतंत्र इत्यादिकांचे अनुष्ठान कदाचित् कराल तर करू नका. ९०. स्वधर्म सोडून अन्य देवतास भजावयाचे कारण नाही. हे सर्व करण्याचे मुळीच कारण नाही; तुम्ही सहजगत्या प्राप्त झालेला स्वधर्माचरणरूप यज्ञ करावा. ९१. ज्याप्रमाणे पतिव्रता आपल्या पतीला एकनिष्ठेने भजते, त्याप्रमाणे तुम्ही मनात कोणताहि हेतु न धरता याचे आचरण करा. ९२. अशा रीतीने तुम्हाला हाच एक स्वधर्मरूपी यज्ञ आचरण करण्यास योग्य आहे, याप्रमाणे सत्यलोकांचा अधिपति ब्रह्मदेव म्हणाला. ९३. पहा, स्वधर्माचे जर आचरण कराल तर हा धर्म कामधेनूप्रमाणे इच्छा पुरविणारा होईल. मग लोकहो, ही (स्वधर्मरूपी) कामधेनू तुम्हाला नेहमी (केव्हांहि) सोडणार नाही. ९४.

देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयंतु वः । परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

जें येणेंकरूनि समस्तां । परितोषु होईल देवतां । मग ते तुम्हां ईप्सिता । अर्थांतें देती ॥ ९५ ॥ या स्वधर्मपूजा पूजितां । देवतागणां समस्तां । योगक्षेमु निश्चिता । करिती तुमचा ॥ ९६ ॥ तुम्ही देवतांतें भजाल । देव तुम्हां तुष्टतील । ऐसी परस्परें घडेल । प्रीति जेथ ॥ ९७ ॥ तेथ तुम्ही जें करूं म्हणाल । तें आपैसें सिद्धी जाईल । वांछितही पुरेल । मानसींचें ॥ ९८ ॥ वाचासिद्धी पावाल । आज्ञापक होआल । म्हणिये तुमतें मागतील । महाऋद्धि ॥ ९९ ॥ जैसें ऋतुपतीचें द्वार । वनश्री निरंतर । वोळगे फळभार । लावण्येंसी ॥ १०० ॥

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

तैसें सर्व सुखेंसहित । दैवचि मूर्तिमंत । येईल देखा काढत । तुम्हांपाठीं ॥ १ ॥ ऐसे समस्त भोगभरित । होआल तुम्ही अनार्त । जरी स्वधर्मैकनिरत । वर्ताल बापा ॥ २ ॥ कां जालिया सकल संपदा । जो अनुसरेल इंद्रियमदा । लुब्ध होऊनियां स्वादा । विषयांचिया ॥ ३ ॥ तिहीं यज्ञभाविकीं सुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी । तयां स्वमार्गीं सर्वेश्वरीं । न भजेल जो ॥ ४ ॥ अग्निमुखीं हवन । न करील देवतापूजन । प्राप्तवेळे भोजन । ब्राह्मणाचें ॥ ५ ॥ विमुखु होईल गुरुभक्ती । आदरु न करील अतिथी । संतोषु नेदील ज्ञाती । आपुलिये ॥ ६ ॥ ऐसा स्वधर्मुक्रियारहितु । आथिलेपणें प्रमत्तु । केवळ भोगासक्तु । होईल जो ॥ ७ ॥ तया मग अपावो थोरु आहे । जेणें तें हातीचें सकळ जाये । देखा प्राप्तही न लाहे । भोग भोगूं ॥ ८ ॥ जैसें गतायुषी शरीरीं । चैतन्य वासु न करी । कां निदैवाचां घरीं । न राहे लक्ष्मी ॥ ९ ॥ तैसा स्वधर्मु जरी लोपला । तरी सर्व सुखांचा थारा मोडला । जैसा दीपासवें हरपला । प्रकाशु जाय ॥ ११० ॥ तैसी निजवृत्ति जेथ सांडे । तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे । आइका प्रजाहो हें फुडें । विरंचि म्हणे ॥ ११ ॥ म्हणवूनि स्वधर्मु जो सांडील । तयातें काळु दंडील । चोरु म्हणूनि हरील । सर्वस्व तयाचें ॥ १२ ॥ मग सकळ दोष भंवते । गिंवसोनि घेती तयातें । रात्रिसमयीं स्मशानातें । भूतें जैशीं ॥ १३ ॥ तैशीं त्रिभुवनींचीं दुःखें । आणि नानाविधें पातकें । दैन्यजात तितुकें । तेथेंचि वसे ॥ १४ ॥ ऐसें होय तया उन्मत्ता । मग न सुटे बापा रुदतां । परी कल्पांतींही सर्वथा । प्राणिगण हो ॥ १५ ॥ म्हणऊनि निजवृत्ति हे न संडावी । इंद्रियें बरळों

याच्या (यज्ञाच्या) योगाने तुम्ही देवांना संतुष्ट करा, (म्हणजे) ते देव (तुमच्यावर संतुष्ट होऊन) तुमची समृद्धि करतील. परस्परांची अभिवृद्धि करणारे तुम्ही उत्कृष्ट प्रकारचे कल्याण प्राप्त करून घ्याल. ११.

कारण या धर्माच्या आचरणामुळे सर्व देवतांना आनंद होईल आणि मग त्या देवता तुम्हाला इच्छिलेले विषय देतील. ९५. या स्वधर्मरूपपूजेने सर्व देवतांना आराधिले असता त्या तुमचा खात्रीने योगक्षेम चालवितील. ९६. तुम्ही देवांचे आराधन कराल आणि देव तुमच्यावर प्रसन्न होतील. अशी एकमेकांवर जेव्हा प्रीति जडेल; ९७. तेव्हा तुम्ही जे करू म्हणाल, ते सहजच सिद्धीस जाईल आणि मनातील इच्छित गोष्टीहि पूर्ण होतील. ९८. तुम्ही बोलाल ते खरे होईल आणि तुम्ही आज्ञा करणारे व्हाल. तुम्हाला 'आपली काय आज्ञा आहे' म्हणून महाऋद्धि विचारतील. ९९. ऋतुपति वसंताच्या द्वारात वनशोभा ज्याप्रमाणे फळभार व सौंदर्यासह निरंतर सेवा करते; १००.

यज्ञाने संतुष्ट केलेले देव तुम्हाला इष्ट भोग देतील, त्यांनी दिलेल्या वस्तूंचा त्यांना न देता जो उपभोग घेतो तो चोर होय. १२.

पहा, त्याप्रमाणे सर्व सुखासह मूर्तिमंत दैवच तुमच्या मागे शोध काढीत येईल. १०१. अशा रीतीने बाबांनो, जर तुम्ही एकनिष्ठपणाने स्वधर्माचे आचरण कराल, तर सर्व भोगांनी संपन्न होऊन तुम्ही निरिच्छ व्हाल. १०२. उलटपक्षी सर्व संपदा प्राप्त झाली असता जो विषयांच्या गोडीला लुब्ध होऊन उन्मत्त इंद्रिये जसे सांगतील तसे वागतो, १०३. यज्ञाने संतुष्ट होणाऱ्या त्या देवांनी जी ही पूर्ण संपत्ति दिली आहे, त्या संपत्तीच्या योगाने (स्वधर्मरूप) मार्गाने जो परमेश्वरास भजणार नाही, १०४. जो अग्नीच्या मुखात हवन करणार नाही अथवा देवतांचे आराधन करणार नाही किंवा योग्य वेळी ब्राह्मणांना भोजन देणार नाही; १०५. जो गुरुभक्तीला पाठमोरा होईल, अतिथीचा मान करणार नाही व आपल्या जातीला संतोष देणार नाही; १०६. अशारीतीने जो आपल्या धर्माचे आचरण टाकून आणि संपन्नतेने उन्मत्त होऊन केवळ भोगामध्ये गढून जाईल; १०७. मग त्याला मोठा धोका आहे. तो असा की, त्याच्याजवळ असलेले सर्व ऐश्वर्य नाहीसे होईल. हे पहा, मिळविलेले भोगसुद्धा त्याला भोगावयास मिळणार नाहीत. १०८. जसे आयुष्य संपलेल्या शरीरात प्राण राहात नाहीत किंवा दैवहीनाच्या घरात लक्ष्मी राहत नाही, १०९. जसा दिवा मालविल्याबरोबर त्याचा प्रकाश नाहीसा होतो; तसा धर्म जर लुप्त झाला तर सर्व सुखाचे आश्रयस्थान नाहीसे होते. ११०. याप्रमाणे आपला आचार जेथे सुटतो त्या ठिकाणी आत्मस्वातंत्र्य राहात नाही. प्रजाहो, हे नीट ऐका. असे ब्रह्मदेव म्हणाला. १११. म्हणून आपला धर्म जो टाकील त्याला यमधर्म शिक्षा करील व तो केवळ चोर आहे असे समजून त्याचे सर्वस्व हिरावून घेईल. ११२. रात्रीच्या वेळी ज्याप्रमाणे पिशाच्चे स्मशान व्यापून टाकतात, त्याप्रमाणे मग सर्व पापे त्याला घेरतात; ११३. त्याप्रमाणे त्रैलोक्यात असणारी सर्व दुःखे आणि अनेक प्रकारची पापे व सर्व दैन्ये त्याच्याच जवळ राहतात. ११४. त्या उन्मत्त मनुष्याची अशी स्थिति होते आणि मग प्रजाहो, (कितीहि) आक्रोश केला तरी कल्पाच्या अंतापर्यंत देखील त्याची त्यातून मुळीच सुटका होत नाही. ११५. म्हणून स्वधर्माचरण सोडू नये, इंद्रियांना भलत्याच

नेदावीं । ऐसें प्रजांतें शिकवी । चतुराननु ॥ १६ ॥ जैसें जळचरा जळ सांडे । आणि तत्क्षणीं मरण मांडे । हा स्वधर्मु तेणें पाडें । विसंबों नये ॥ १७ ॥ म्हणोनि तुम्हीं समस्तीं । आपुलालिया कर्मीं उचितीं । निरत व्हावें पुढतपुढती । म्हणिपत असे ॥ १८ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

देखा विहित क्रियाविधी । निर्हेतुका बुद्धी । जो असतिये समृद्धी । विनियोगु करी ॥ १९ ॥ गुरु गोत्र अग्नि पूजी । अवसरीं भजे द्विजीं । निमित्तादिकीं यजी । पितरोद्देशें ॥ १२० ॥ या यज्ञक्रिया उचिता । यज्ञेंशीं हवन करितां । हुतशेष स्वभावतः । उरे जें जें ॥ २१ ॥ तें सुखें आपुलां घरीं । कुटुंबेसीं भोजन करी । कीं भोग्यचि तें निवारी । कल्मषातें ॥ २२ ॥ तें यज्ञावशिष्ट भोगी । म्हणोनि सांडिजे तो अघीं । जयापरी महा रोगीं । अमृतसिद्धी ॥ २३ ॥ कीं तत्त्वनिष्ठु जैसा । नागवे भ्रांतिलेशा । तो शेष भोगी तैसा । नाकळे दोषा ॥ २४ ॥ म्हणोनि स्वधर्में जें अर्जे । तें स्वधर्मेंचि विनियोगिजे । मग उरे तें भोगिजे । संतोषेंसीं ॥ २५ ॥ हें वांचूनि पार्था । राहाटों नये अन्यथा । ऐसी आद्य हे कथा । मुरारी सांगे ॥ २६ ॥ जे देहचि आपणपें मानिती । आणि विषयांतें भोग्य म्हणती । यापरतें न स्मरती । आणिक कांहीं ॥ २७ ॥ हें यज्ञोपकरण सकळ । नेणतसांते बरळ । अहंबुद्धी केवळ । भोगूं पाहती ॥ २८ ॥ इंद्रियरुचीसारखे । करविती पाक निके । ते पापिये पातकें । सेविती जाण ॥ २९ ॥ जे संपत्तिजात आघवें । हें हवनद्रव्य मानावें । मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । आदिपुरुषीं ॥ १३० ॥ हें सांडोनिया मूर्ख । आपणपेंयालागीं देख । निपजविती पाक । नानाविध ॥ ३१ ॥ जिहीं यज्ञु सिद्धी जाये । परेशा तोषु होये । तें हें सामान्य अन्न न होय । म्हणोनियां ॥ ३२ ॥ हें न म्हणावें साधारण । अन्न ब्रह्मरूप जाण । जे जीवनहेतु कारण । विश्वा यया ॥ ३३ ॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्नास्तव भूतें । प्ररोह पावति समस्तें । मग वरिषु या अन्नातें । सर्वत्र प्रसवे ॥ ३४ ॥ तया पर्जन्या यज्ञीं जन्म । यज्ञातें प्रगटी कर्म । कर्मासि आदि ब्रह्म । वेदरूप ॥ ३५ ॥

मार्गाला जाऊ देऊ नये. असा ब्रह्मदेवाने प्रजांना उपदेश केला. ११६. ज्याप्रमाणे माशांना पाण्याचा वियोग झाला की त्याच क्षणी मरण येते, त्याप्रमाणे स्वधर्माचरणाच्या त्यागाने मनुष्याचा नाश होतो, म्हणून त्याने ह्या स्वधर्माला सोडू नये. ११७. म्हणून तुम्ही सर्वांनी आपापल्या विहित कर्माचरणामध्ये तत्पर असावे हेच वारंवार सांगणे आहे. ११८.

यज्ञशेष भक्षण करणारे सज्जन सर्व पापांपासून मुक्त होतात. जे (यज्ञ न करिता केवळ) स्वतःकरिता पाकसिद्धी करतात, ते पापी लोक पाप भक्षण करतात. १३.

पहा, निर्हेतुक बुद्धीने स्वधर्माचरण करण्यात जो जवळ असलेल्या संपत्तीचा विनियोग करतो, ११९. गुरु, गोत्र व अग्नि यांचे पूजन करतो योग्य वेळेला ब्राह्मणांची सेवा करतो आणि पितरांकरिता श्राद्धादि नैमित्तिक कर्मे करतो; १२०. या वर सांगितलेल्या विहितकर्माचरण रूप यज्ञाने यज्ञपुरुषाच्या ठिकाणी यजन करून जे जे यज्ञशेष सहजच राहील, १२१. त्याचे आपल्या घरी आपल्या कुटुंबासह सुखाने सेवन करतो ते सेव्यच त्याच्या पापाचा नाश करते. १२२. ते यज्ञातील अवशेष तो भोगतो म्हणून ज्याप्रमाणे अमृत मिळाले असता महारोग (रोग्याला) सोडून जातात त्याप्रमाणे पातके त्यास सोडून जातात. १२३. अथवा ज्याप्रमाणे ब्रह्मनिष्ठ पुरुष आत्मभ्रांतीला यत्किंचितहि वश होत नाही. त्याप्रमाणे यज्ञातील तो शेष भोगणारा पापाच्या तडाक्यात सांपडत नाही. १२४. म्हणून स्वधर्माचरणाने जे मिळेल ते स्वधर्म करण्यातच खर्च करावे व मग जे शिल्लक राहील त्याचा संतोषाने उपभोग घ्यावा. १२५. अर्जुना, अशा रीतीने वागण्याखेरीज दुसऱ्या तऱ्हेने वागू नये, अशी ही सृष्टीच्या आरंभाची कथा श्रीकृष्णाने सांगितली. १२६. आपण देहच आहोत असे मानून जे लोक विषय हे भोग्यवस्तु आहेत असे समजतात आणि ज्यास या पलीकडे दुसरी कांहीच कल्पना नसते; १२७. ते भ्रमिष्ट लोक आपल्याजवळ असलेली संपत्ति वगैरे सर्व कांही यज्ञाची सामुग्री आहे, असे न समजता, त्या सर्व संपत्तीचा केवळ स्वतःसाठी भोग घेण्यास प्रवृत्त होतात; १२८. इंद्रियांना आवडतील असे चटकदार पदार्थ ते तयार करतात, ते पापी लोक या पदार्थांच्या रूपाने वस्तुतः पापच सेवन करतात असे समज. १२९. वास्तविक पाहता जेवढी आपली संपत्ति आहे, ती सर्व यज्ञात उपयोगी पडणारी सामुग्री आहे असे समजावे. मग ती स्वधर्मरूपी यज्ञाने परमेश्वराला अर्पण करावी. १३०. अशा रीतीने वागावयाचे टाकून, पहा, ते मूर्ख लोक आपल्या स्वतःकरिता नाना प्रकारची पक्वान्ने तयार करतात. १३१. ज्या अन्नाच्या योगाने यज्ञ सिद्धीला जातो आणि परमेश्वर संतुष्ट होतो. ते हे अन्न कमी योग्यतेचे नाही. १३२. म्हणून ते अन्न सामान्य समजू नये. अन्न हे ब्रह्मरूप आहे असे समज; कारण की अन्न हे सर्व जगाला जगण्याचे साधन आहे. १३३.

अन्नापासून भूते उत्पन्न होतात, पर्जन्यापासून अन्नाची उत्पत्ति होते, यज्ञापासून पर्जन्य होतो व कर्मापासून यज्ञाची उत्पत्ति आहे. १४.

ही सर्व भूते अन्नामुळे वाढतात व या अन्नाला पाऊस चोहीकडे उत्पन्न करतो. १३४. तो पाऊस यज्ञापासून उत्पन्न होतो. तो यज्ञ कर्मापासून प्रकट होतो आणि वेदरूप ब्रह्म हे कर्माचे मूळ आहे. १३५.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

मग वेदांतें परापर । प्रसवतसे अक्षर । म्हणऊनि हें चराचर । ब्रह्मबद्ध ॥ ३६ ॥ परी कर्माचिये मूर्ती । यज्ञीं अधिवासु श्रुति । ऐकें सुभद्रापती । अखंड गा ॥ ३७ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

ऐशी हे आदि परंपरा । संक्षेपें तुज धनुर्धरा । सांगितली या अध्वरा । लागौनियां ॥ ३८ ॥ म्हणूनि समूळ हा उचितु । स्वधर्मरूप क्रतु । नानुष्ठी जो मत्तु । लोकीं इये ॥ ३९ ॥ तो पातकांची राशी । जाण भार भूमीसी । जो कुकर्मे इंद्रियांसी । उपेगा गेला ॥ १४० ॥ तें जन्म कर्म सकळ । अर्जुना अति निष्फळ । जैसें कां अभ्रपटळ । अकाळींचें ॥ ४१ ॥ कां गळा स्तन अजेचे । तैसें जियालें देखें तयाचें । जया अनुष्ठान स्वधर्माचें । घडेचिना ॥ ४२ ॥ म्हणोनि ऐकें पांडवा । हा स्वधर्मु कवणें न संडावा । सर्वभावें भजावा । हाचि एकु ॥ ४३ ॥ हां गा शरीर जरी जाहलें । तरी कर्तव्य वोघें आलें । मग उचित कां आपुलें । वोसंडावें ॥ ४४ ॥ परिस पां सव्यसाची । मूर्ती लाहोनि देहाची । खंती करिती कर्माचि । ते गांवढे गा ॥ ४५ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

देखें असतेनि देहधर्मे । एथ तोचि एकु न लिंपे कर्मे । जो अखंडित रमे । आपणपांचि ॥ ४६ ॥ जे तो आत्मबोधें तोषला । तरी कृतकार्यु देखें जाहला । म्हणोनि सहजें सांडवला । कर्मसंगु ॥ ४७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तृप्ति जालिया जैसीं । साधनें सरती आपैसीं । देखें आत्मतुष्टीं तैसीं । कर्मे नाहीं ॥ ४८ ॥ जंववरी अर्जुना । तो बोध भेटेना मना । तंवचि यया साधना । भजावें लागे ॥ ४९ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

म्हणऊनि तूं नियतु । सकळ कामरहितु । होऊनियां उचितु । स्वधर्मे रहाटें ॥ १५० ॥ जे स्वकर्मे निष्कामता । अनुसरले पार्था । ते कैवल्य पर तत्त्वतां । पातले जगीं ॥ ५१ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्म वेदापासून उद्‌भव पावले असे जाण आणि परमात्मा वेदाचे कारण आहे, म्हणून सर्वव्यापी (सर्व विषयांचे प्रकाशन करणारा) वेद यज्ञामध्ये नित्य स्थिर आहे. (म्हणजे वेदाने चित्तशुद्धीकरिता यज्ञ म्हणजे विहित कर्म करावे असे सांगितले आहे.) १५.

दूर व जवळ असणारे जे ब्रह्म ते वेदांना उत्पन्न करते, म्हणून् हे स्थावरजंगमात्मक विश्व ब्रह्मात गोविलेले आहे. १३६. अर्जुना, ऐक. परंतु मूर्तिमंत कर्मरूप यज्ञामध्ये वेदांचे निरंतर राहाणे आहे. १३७.

हे अर्जुना, याप्रमाणे सुरू केलेल्या चक्राला अनुसरून जो इहलोकी वागत नाही व इंद्रियांमध्ये रममाण होतो त्याचे आयुष्य पापमय होय. तो व्यर्थ जगतो. १६.

अर्जुना, याप्रमाणे ही मुळातली परंपरा (मालिका) तुला या यज्ञाकरिता थोडक्यात सांगितली. १३८. म्हणून जो उन्मत्त पुरुष या लोकामध्ये उचित अशा स्वधर्मरूप यज्ञाचे पूर्णपणे आचरण करणार नाही, १३९. जो वाईट आचरण करून इंद्रियांचे केवळ लाड पुरवितो, तो पापांची राशी असून भूमीला केवळ भार आहे असे समज. १४०. जसे भलत्याच वेळेला आलेली ढगांची फळी निरुपयोगी असते, त्याप्रमाणे अर्जुना त्याचा जन्म व कर्म निष्फळ आहे. १४१. किंवा ज्याच्या हातून आपल्या धर्माचे आचरण होत नाही त्याचे जगणे शेळीच्या गळ्यास असलेल्या स्तनाप्रमाणे निरर्थक आहे असे समज. १४२. म्हणून अर्जुना, ऐक. आपला हा धर्म कोणीहि सोडू नये, कायावाचामनेकरून ह्या एकाचेच आचरण करावे. १४३. अरे, हे शरीर जरी प्राप्त झाले आहे, तरी ते पूर्वकर्मांनुसार मिळालेले आहे. असे आहे तर मग आपल्यास विहित असलेले कर्म आपण कां टाकावे ? १४४. अर्जुना, ऐक. मनुष्यशरीर मिळाले असता जे कर्माचा कंटाळा करतात ते अडाणी आहेत. १४५.

पण जो मनुष्य आत्म्याच्याच ठिकाणी रत असतो, आणि आत्म्याच्या योगाने तृप्त असतो आणि आत्म्यामध्येच संतुष्ट असतो त्याला (कांही) कार्य राहात नाही. १७.

पहा, जो निरंतर आपल्या स्वरूपात गढलेला असतो तोच एक या जगात देहधर्माने युक्त असूनहि कर्माने लिप्त होत नाही. १४६. कारण की पहा, तो आत्मज्ञानाने संतुष्ट होऊन कृतकृत्य झालेला असतो, म्हणून त्याचा कर्माशी संबंध सहज सुटलेला असतो. १४७.

इहलोकी त्याला कर्म केल्याने अथवा न केल्याने कांही लाभ नाही. त्याला कोणत्याहि प्राण्यापासून कांही लाभ साधावयाचा नसतो. १८.

पहा, ज्याप्रमाणे पोट भरल्यावर स्वयंपाक करण्याचा खटाटोप सहजच संपतो, त्याप्रमाणे आत्मानंदाच्या तृप्तीत कर्माची खटपट (सहजच) संपते. १४८. अर्जुना, जोपर्यंत अंतःकरणात ते ज्ञान उत्पन्न होत नाही तोपर्यंतच या साधनांची खटपट करावी लागते. १४९.

म्हणून सर्वदा अनासक्त होऊन कर्तव्य असे कर्म करीत राहा. कारण अनासक्त होऊन कर्म आचरण करणारा पुरुष मोक्षपद मिळवितो. १९.

म्हणून तू सर्व आसक्ति टाकून देऊन निरंतर उचित जो स्वधर्म त्याप्रमाणे वाग. १५० अर्जुना, जे निष्काम बुद्धीने स्वधर्माचे आचरण करतात ते या जगामध्ये तत्त्वतः श्रेष्ठ अशा मोक्षाला पोहोचतात. १५१.

कारण कर्माच्याच योगाने जनकादिकांना सिद्धी प्राप्त झाली. लोकसंग्रहाकडे दृष्टि देऊन देखील कर्म करणे तुला योग्य आहे. २०.

देख पां जनकादिक । कर्मजात अशेख । न सांडितां मोक्षसुख । पावते जाहले ॥ ५२ ॥ याकारणें पार्था । होआवी कर्मीं आस्था । हे आणिकाहि एका अर्था । उपकारेल ॥ ५३ ॥ जे आचरतां आपणपेयां । देखी लागेल लोका यया । तरी चुकेल हा अपाया । प्रसंगेंचि ॥ ५४ ॥ देखें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले । तयाही कर्तव्य असे उरलें । लोकांलागीं ॥ ५५ ॥ मार्गीं अंधासरिसा । पुढें देखणाही चाले जैसा । अज्ञाना प्रगटावा धर्मु तैसा । आचरोनि ॥ ५६ ॥ हा गा ऐसें जरी न कीजे । तरी अज्ञानां काय वोजे । तिहीं कवणेपरी जाणिजे । मार्गातें या ॥ ५७ ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

एथ वडील जें जें करिती । तया नाम धर्मु ठेविती । तेंचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥ ५८ ॥ हें ऐसें असे स्वभावें । म्हणोनि कर्म न संडावें । विशेषें आचरावें । लागे संतीं ॥ ५९ ॥

न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

आतां आणिकाचिया गोठी । तुज सांगों काई किरीटी । देखें मीचि इये राहाटी । वर्तत असें ॥ १६० ॥ काय सांकडें कांहीं मातें । कीं कवणें एकें आर्तें । आचरें मी धर्मातें । म्हणसी जरी ॥ ६१ ॥ तरी पुरतेपणालागीं । आणिकु दुसरा नाहीं जगीं । ऐसी सामुग्री माझां अंगीं । जाणसी तूं ॥ ६२ ॥ मृत गुरुपुत्र आणिला । तो तुवां पवाडा देखिला । तोही मी उगला । कर्मीं वर्तें ॥ ६३ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

परी स्वधर्मीं वर्तें कैसा । साकांक्षु कां होय जैसा । तयाचि एका उद्देशा । लागोनियां ॥ ६४ ॥ जे भूतजात सकळ । असे आम्हांचि आधीन केवळ । तरी न व्हावें बरळ । म्हणोनिया ॥ ६५ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

आम्ही पूर्णकाम होउनि । जरी आत्मस्थिती राहुनी । तरी प्रजा हे कैसेनि । निस्तरेल ॥ ६६ ॥ इहीं आमुची वास पाहावी । मग वर्तती परी जाणावी । तै लौकिक स्थिति आघवी । नासिली होईल ॥ ६७ ॥ म्हणोनि समर्थु जो एथें । आथिला सर्वज्ञते । तेणें सविशेषें कर्मातें । त्यजावें ना ॥ ६८ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

पहा, कर्ममात्राचा मुळीच त्याग न करता जनकादिकांना मोक्षाचे सुख मिळाले. १५२. अर्जुना, यास्तव कर्माच्या ठिकाणी आस्था असणे जरूर आहे. ही आस्था आणखीहि एका कामाला उपयोगी पडेल. १५३. कारण आपण आचरण केले असता या लोकांना तो कित्ता होईल आणि अर्थात सहजच त्याची कर्मलोपाने होणारी हानि टळेल. १५४. पहा, मिळवावयाचे ते ज्यांनी मिळविले व म्हणून जे निरिच्छ झाले त्यांना-देखील लोकांना वळण लावण्याकरिता कर्म करणे प्राप्त आहे. १५५. रस्त्याने आंधळ्याच्या बरोबर पुढे चालणारा डोळस मनुष्य आंधळ्यास सांभाळून घेऊन त्याच्याबरोबर चालतो, त्याप्रमाणे अज्ञानी पुरुषाला ज्ञान्याने आपण आचरण करून धर्म स्पष्ट करून दाखवावा. १५६. अरे, असे जर (ज्ञानी पुरुषाने) न केले तर अज्ञानी लोकांना काय कळणार आहे ? त्यांना आपल्याला योग्य असलेला मार्ग कोणत्या प्रकारे समजेल ? १५७.

श्रेष्ठ पुरुष जे जे आचरण करतो त्याचेच इतर जन अनुकरण करतात. तो जी गोष्ट प्रमाण मानतो त्याचेच लोक अनुकरण करतात. २१.

या जगात थोर लोक जे कर्म आचरतात त्यालाच सामान्य लोक धर्म असे म्हणतात आणि इतर सर्व सामान्य लोक त्याचेच आचरण करतात. १५८. अशी ही स्थिति असल्यामुळे (ज्ञानी पुरुषाने) कर्म सोडणे बरोबर नाही. (इतकेच काय, परंतु) संतांनी तर याचे आचरण विशेष काळजीने केले पाहिजे. १५९.

हे अर्जुना, या त्रैलोक्यामध्ये मला कर्तव्य असे कांही नाही किंवा प्राप्त न झालेली अशी गोष्ट मला प्राप्त करावयाची राहिलेली नाही. तथापि मी कर्म करीतच आहे. २२.

अर्जुना, आता दुसऱ्याच्या गोष्टी तुला कशाला सांगू ? हे पहा, मीसुद्धा याच मार्गाने वागतो. १६०. मला कांही कमी आहे म्हणून किंवा कांही एक इच्छा धरून मी धर्माचे आचरण करतो असे जर म्हणशील, १६१. तर पूर्णतेच्या दृष्टीने पाहिले असता माझ्या तोडीला या जगात दुसरा कोणीहि नाही; अशा तऱ्हेचे सामर्थ्य माझ्या अंगात आहे हे तुला माहीत आहे. १६२. मी आपल्या गुरूचा मेलेला मुलगा परत आणला तो माझा पराक्रम तू पाहिलाच आहेस. असा मी देखील निमूटपणे कर्मे करतो. १६३.

जर मी कर्म करण्याविषयी कदाचित् निष्काळजी राहीन, तर हे अर्जुना, सर्व लोक माझ्या मार्गालाच अनुसरतील. २३.

परंतु ती कर्मे मी कशी करतो म्हणून विचारशील तर सकाम पुरुष केवळ फलाच्या उद्देशाने ज्या दक्षतेने कर्मे करतो, तितक्याच दक्षतेने मीहि पण कर्माचरण करतो; पण ते केवळ त्याच एका हेतूने की, १६४. सर्व प्राणीसमूह आमच्याच तंत्राने चालणारा आहे, तेव्हां तो भलतीकडे जाऊ नये म्हणून; १६५.

जर मी कर्म करणार नाही तर हे सर्व लोक नाश पावतील. संकर करण्याला मी निमित्त होईन व या लोकांचा (लोकस्थितीचा) नाश करण्यास मी कारण होईन. २४.

आम्ही निरिच्छ होऊन जर आपल्या स्वरूपस्थितीतच राहिलो तर ही प्रजा भवसागरातून कशी पार पडेल ? १६६. यांनी आमच्या मार्गाकडे पहावे आणि मग वागण्याची रीत समजून घ्यावी; असा प्रकार असल्यामुळे (आम्ही कर्म टाकून बसलो तर) ती लोकांची राहाणी सर्वच बिघडेल. १६७. म्हणून या लोकांत जो समर्थ असेल आणि सर्वज्ञतेने युक्त असेल त्याने तर विशेषकरून कर्माचा त्याग करू नये. १६८.

हे अर्जुना, ज्याप्रमाणे अज्ञानी लोक कर्माच्या ठिकाणी आसक्त होऊन कर्म करतात, त्याप्रमाणे लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाने अनासक्त होऊन कर्म करावे. २५.

देखें फळाचिया आशा । आचरे कामुकु जैसा । कर्मीं भरु होआवा तैसा । निराशाही ॥ ६९ ॥ जे पुढतपुढती पार्था । हे सकळ लोकसंस्था । रक्षणीय सर्वथा । म्हणऊनियां ॥ १७० ॥ मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हें मोहरें लावावें । अलौकिक नोहावें । लोकांप्रति ॥ ७१ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

जें सायासें स्तन्य सेवी । तें पक्वान्नें केवीं जेवी । म्हणोनि बाळका जैशीं नेदावीं । धनुर्धरा ॥ ७२ ॥ तैशीं कर्मीं जया अयोग्यता । तयाप्रति नैष्कर्म्यता । न प्रगटावी खेळतां । आदिकरुनी ॥ ७३ ॥ तेथें सत्क्रियाचि लावावी । तेचि एकी प्रशंसावी । नैष्कर्मींही दावावी । आचरोनी ॥ ७४ ॥ तया लोकसंग्रहालागीं । वर्ततां कर्मसंगीं । तो कर्मबंधु आंगीं । वाजेलना ॥ ७५ ॥ जैसी बहुरूपियांची रावो राणी । स्त्रीपुरुषभावो नाहीं मनीं । परी लोकसंपादणी । तैशीच करिती ॥ ७६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

देखें पुढिलाचें वोझें । जरी आपुलां माथां घेईजे । तरी सांगें कां न दाटिजे । धनुर्धरा ॥ ७७ ॥ तैसीं शुभाशुभें कर्में । जियें निफजती प्रकृतिधर्में । तियें मूर्ख मतिभ्रमें । मी कर्ता म्हणे ॥ ७८ ॥ ऐसा अहंकाराधिरूढ । एकदेशी मूढ । तया हा परमार्थ गूढ । प्रगटावा ना ॥ ७९ ॥ हें असो प्रस्तुत । सांगिजेल तुज हित । तें अर्जुना देऊनि चित्त । अवधारीं पां ॥ १८० ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

जें तत्त्वज्ञानियांचां ठायीं । तो प्रकृतिभावो नाहीं । जेथ कर्मजात पाहीं । निपजत असे ॥ ८१ ॥ ते देहाभिमानु सांडुनी । गुणकर्में वोलांडुनी । साक्षीभूत होऊनि । वर्तती देहीं ॥ ८२ ॥ म्हणूनि शरीरी जरी होती । तरी कर्मबंधा नाकळती । जैसा कां भूतचेष्टा गभस्ती । घेपवेना ॥ ८३ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

एथ कर्मीं तोचि लिंपे । जो गुणसंभ्रमें घेपे । प्रकृतीचेनि आटोपें । वर्ततु असे ॥ ८४ ॥ इंद्रियें गुणाधारें । राहाटती निजव्यापारें । तें परकर्म बलात्कारें । आपादी जो ॥ ८५ ॥

पहा, फलाच्या आशेने फलासक्त पुरुष जितक्या उत्सुकतेने कर्माचे आचरण करतो, तितक्याच उत्सुकतेने फलाशा नसलेल्या लोकांनीहि कर्मे केली पाहिजेत. १६९. कारण अर्जुना, लोकांची ही वागणुकीची रीत सर्व प्रकारे नेहमी जतन करून ठेवणे योग्य आहे म्हणून- १७०. शास्त्राने सांगितल्याप्रमाणे वागून जगास सरळ मार्गाला लावावे आणि आपण लोकांमध्ये लोकबाह्य वागू नये. १७१.

कर्माच्या ठिकाणी आसक्त असलेल्या अज्ञानी लोकांचा (ज्ञानी पुरुषाने) बुद्धिभेद करू नये. अवधानपूर्वक स्वतः कर्म करून ज्ञानी पुरुषाने समाहित चित्त राहून (अज्ञानी लोकांकडून) सर्व कर्मे करवावीत. २६.

जे (तान्हे बालक) मोठ्या कष्टाने आईच्या अंगावरचे दूध पिते ते पक्वान्ने कसे खाईल ? म्हणून अर्जुना, ती पक्वान्ने ज्याप्रमाणे तान्ह्या मुलांना देऊ नयेत; १७२. त्याप्रमाणे ज्यांच्या अंगी कर्मे चांगल्या तऱ्हेने करण्याची योग्यता नाही त्यांना थट्टेने देखील नैष्कर्म्यतेचा उपदेश करू नये. १७३. त्यांना योग्य कर्माची वागणूक लावून देणे हे योग्य आहे. त्यांच्या जवळ त्या सत्कर्माचरणाचीच स्तुति करावी आणि निष्काम पुरुषांनीहि सत्कर्माचेच आचरण करून दाखवावे. १७४. लोककल्याणासाठी जरी त्यांनी कर्माचे आचरण केले, तरी कर्माचे बंधन त्यास प्राप्त होणार नाही. १७५. बहुरूपी जेव्हां राजाराणीचे सोंग आणतात, त्या वेळी त्यांच्या मनात आपण स्त्रीपुरुष आहोत अशी कल्पनाहि नसते; तथापि ते जसे घेतलेल्या सोंगाची बतावणी यथास्थितपणे लोकांत करतात (त्याप्रमाणे लोकसंग्रहाकरिता निष्काम पुरुष जरी कर्म करीत असले तरी त्यांस कर्माचे बंधन प्राप्त होत नाही.) १७६.

प्रकृतीच्या गुणांनी सर्व कर्मे केली जातात. (परंतु) अहंकाराच्या योगाने ज्याचे मन मोहित झाले असा पुरुष (या कर्माचा) 'मीच कर्ता' असे मानतो. २७.

अर्जुना पहा, दुसऱ्याचे ओझे आपण आपल्या शिरावर घेतले तर आपण त्या भाराने दडपले जाणार नाही का ? सांग. १७७. तसे प्रकृतीच्या गुणाने जी बरीवाईट कर्मे होतात ती अज्ञानी मनुष्य बुद्धिभ्रंशामुळे, 'मी करतो' असे म्हणतो. १७८. अशा रीतीने देहाहंकार धरणारा व स्वतःस मर्यादित समजणारा जो मूर्ख त्यास हे गूढ तत्त्वज्ञान उघड करू नये. १७९. हे राहू दे. अर्जुना, आता तुला हिताची गोष्ट सांगतो, ती तू चित्त देऊन ऐक. १८०.

परंतु हे महाबाहो अर्जुना, गुण व कर्म यांच्या विभागाचे (ती आपल्याहून भिन्न आहेत हे) तत्त्व जाणणारा, गुण (इंद्रिये) गुणांच्या (विषयांच्या) ठिकाणी प्रवृत्त होतात असे समजून आसक्त होत नाही. २८.

ती अशी की, ज्या प्रकृतीच्या गुणांपासून ही सर्व कर्मे उत्पन्न होतात, तिच्याशी ब्रह्मनिष्ठांचे तादात्म्य नसते. १८१. ते देहाचा अभिमान टाकून गुण व गुणांपासून उत्पन्न होणारी जी कर्मे त्यांचे उल्लंघन करून देहामध्ये उदासीनतेने राहतात. १८२. म्हणून सूर्याच्या प्रकाशात जरी प्राणिमात्रांचे सर्व व्यवहार होतात. तरी सूर्य हा त्यांच्या कर्माने जसा लिप्त होत नाही, तसे हे शरीरधारी जरी असले तरी ते कर्मबंधाच्या ताब्यात जात नाहीत. १८३.

प्रकृतिजन्य गुणांनी मोहित झालेले लोक गुणांच्या कर्मांच्या ठिकाणी आसक्त होतात. सर्वज्ञ पुरुषाने त्या असर्वज्ञ मंदबुद्धि पुरुषांना चाळवू नये. २९.

या जगात जो प्रकृतीच्या तावडीत सांपडून गुणांना वश होऊन वागतो, तोच कर्मांत बद्ध होतो. १८४. गुणांच्या योगाने इंद्रिये आपापले व्यापार करतात. त्या दुसऱ्यांनी (गुणांनी) केलेल्या कर्मांचा कर्तेपणा जो बळे आपणाकडे घेतो (तो कर्मांत बद्ध होतो.) १८५.

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

तरी उचितें कर्में आघवीं । तुवां आचरोनि मज अर्पावीं । परी चित्तवृत्ति न्यासावीं । आत्मरूपीं ॥ ८६ ॥ हें कर्म मी कर्ता । कां आचरेन या अर्था । ऐसा अभिमानु झणें चित्ता । रिगों देसी ॥ ८७ ॥ तुवां शरीरपरा नोहावें । कामनाजात सांडावें । मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ॥ ८८ ॥ आतां कोदंड घेऊनि हातीं । आरूढ पां इये रथीं । देईं आलिंगन वीरवृत्ती । समाधानें ॥ ८९ ॥ जगीं कीर्ति रूढवीं । स्वधर्माचा मानु वाढवीं । यया भारापासोनि सोडवीं । मेदिनी हे ॥ १९० ॥ आतां पार्था निःशंकु होईं । या संग्रामा चित्त देईं । एथ हें वांचूनि कांहीं । बोलों नये ॥ ९१ ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

हें अनुपरोध मत माझें । जिहीं परमादरें स्वीकारिजे । श्रद्धापूर्वक अनुष्ठिजे । धनुर्धरा ॥ ९२ ॥ तेही सकळ कर्मी वर्ततु । जाण पां कर्मरहितु । म्हणोनि हे निश्चितु । करणीय गा ॥ ९३ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

नातरी प्रकृतिमंतु होउनी । इंद्रिया लळा देउनी । जे हें माझें मत अव्हेरूनी । ओसंडिती ॥ ९४ ॥ जे सामान्यत्वें लेखिती । अवज्ञा करूनि देखिती । कां हा अर्थवादु म्हणती । वाचाळपणें ॥ ९५ ॥ ते मोहमदिरा भ्रमले । विषयविखें घारले । अज्ञानपंकीं बुडाले । निभ्रांत मानीं ॥ ९६ ॥ देखें शवाचां हातीं दिधलें । जैसें कां रत्न वायां गेलें । नातरी जात्यंधां पाहलें । प्रमाण नोहे ॥ ९७ ॥ कां चंद्राचा उदयो जैसा । उपयोगा नवचे वायसा । मूर्खा विवेकु हा तैसा । रुचेल ना ॥ ९८ ॥ तैसे ते पार्था । जे विमुख या परमार्था । तयांसी संभाषण सर्वथा । करावेना ॥ ९९ ॥ म्हणोनि ते न मानिती । आणि निंदाही करूं लागती । सांगें पतंग काय साहती । प्रकाशातें ॥ २०० ॥ पतंगा दीपीं आलिंगन । तेथ त्यासी अचुक मरण । तेवीं विषयाचरण । आत्मघाता ॥ १ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

म्हणोनि इंद्रियें एकें । जाणतेनि पुरुखें । लाळावीं ना कौतुकें । आदिकरुनी ॥ २ ॥ हां गा सर्पेंसी खेळों येईल । कीं व्याघ्रसंसर्ग सिद्धी जाईल । सांगें हाळाहाळ जिरेल । सेविलिया काई ॥ ३ ॥ देखें खेळतां अग्नि

चित्तवृत्ति माझ्या ठिकाणी ठेवून माझ्या ठिकाणी सर्व (उचित) कर्मे समर्पण करून निरिच्छ व निरहंकार होऊन, संशयरहित असा तू युद्ध कर. ३०.

तरी सर्व विहित कर्मे करून ती मला तू अर्पण कर; परंतु चित्तवृत्ति मात्र आत्मस्वरूपी ठेव. १८६. हे विहित कर्म, मी त्याचा कर्ता अथवा अमूक कारणाकरिता मी त्या कर्माचे आचरण करीन, असा अभिमान तुझ्या चित्तात कदाचित् येईल तर तो येऊ देऊ नकोस. १८७. तू केवळ देहासक्त होऊन राहू नकोस, सर्व कामनांना टाकून दे आणि मग सर्व भोगांचा यथाकाली उपभोग घे. १८८. आता तू आपल्या हातात धनुष्य घेऊन या रथावर चढ आणि आनंदाने वीरवृत्तीचा अंगीकार कर. १८९. या जगात तू आपली कीर्ति रूढ कर व आपल्या धर्माचा मान वाढव आणि पृथ्वीला या दुष्टांच्या ओझ्यापासून सोडव. १९०. आता अर्जुना संशय टाकून दे आणि या युद्धाकडे लक्ष दे. या प्रसंगी युद्धाशिवाय दुसरी गोष्ट बोलू नकोस. १९१.

जे श्रद्धावान् व निर्मत्सर मानव हे माझे मत नित्य अनुसरतील ते देखील कर्मापासून मुक्त होतील. ३१.

अर्जुना, हा माझा यथार्थ उपदेश जे मोठ्या पूज्य बुद्धीने मान्य करतात आणि विश्वासपूर्वक त्याप्रमाणे वागतात, १९२. ते सर्व कर्मे करीत असले तरी ते कर्मरहित आहेत असे अर्जुना, तू समज. म्हणून हे कर्म अवश्य करणीय आहे. १९३.

पण जे मत्सरी लोक हे माझे मत अनुसरत नाहीत ते सर्व प्रकारच्या ज्ञानाविषयी मूढ, अविवेकी व नष्ट आहेत असे समज. ३२.

नाहीतर प्रकृतीच्या अधीन होऊन व इंद्रियांचे लाड करून जे लोक ह्या माझ्या मताचा तिरस्कार करून ते टाकून देतात; १९४. जे याला एक किरकोळ गोष्ट समजतात, जे याच्याकडे अनादराने पाहतात किंवा जे वाचाळपणाने ह्यास पुष्पित वाणी म्हणतात; १९५. ते लोक अविवेकरूपी दारूने मत्त झाले आहेत, विषयरूपी विषाने व्यापलेले आहेत व अज्ञानरूपी चिखलामध्ये फसलेले आहेत असे निःसंशय समज. १९६. पहा, प्रेताच्या हातात दिलेले रत्न ज्याप्रमाणे व्यर्थ जाते अथवा जन्मांधाला दिवस उगवल्याचा उपयोग नाही. १९७. किंवा ज्याप्रमाणे चंद्राचा उदय कावळ्यांच्या उपयोगी पडत नाही त्याप्रमाणे हा विचार मूर्खांना रुचणार नाही. १९८. अर्जुना, याप्रमाणे जे या परमार्थाकडे तोंड फिरवणारे असतील त्यांच्याशी मुळीच भाषण करू नये. १९९. ते या उपदेशाला तर मानीत नाहीतच आणि उलट त्याची निंदा देखील करू लागतात. म्हणून सांग, पतंग काय प्रकाशाला सहन करू शकतील ? २००. ज्याप्रमाणे दिव्याला आलिंगन देण्यात पतंगाला अचूक मरण ठेवले आहे त्याप्रमाणे विषयाचरणात अचूक आत्मनाश होतो. २०१.

ज्ञानीसुद्धा आपल्या प्रकृतीस अनुसरून वागत असतो. महाभूते आपापल्या कारणांत (अव्यक्तांत) लीन होतात. तेथे निग्रहाचा काय उपयोग ? ३३.

म्हणून कोणाहि शहाण्या मनुष्याने ह्या इंद्रियांचे मौजेनेदेखील लाड करू नयेत. २०२. अरे, सापाबरोबर खेळता येईल काय ? किंवा वाघाची संगत नीटपणे शेवटास जाईल ? सांग बरे, हालाहल विष प्याले तर पचेल काय ? २०३. पहा, सहज खेळता खेळता जर आग लागली

लागला । मग तो न सांवरे जैसा उधवला । तैसा इंद्रियां लळा दिधला । भला नोहे ॥ ४ ॥ एऱ्हवीं तरी अर्जुना । या शरीरा पराधीना । कां नाना भोगरचना । मेळवावी ॥ ५ ॥ आपण सायासेंकरूनि बहुतें । सकळहि समृद्धिजातें । उदोअस्तु या देहातें । प्रतिपाळावें कां ॥ ६ ॥ सर्वस्वें शिणोनि एथें । अर्जवावीं संपत्तिजातें । तेणें स्वधर्मु सांडूनि देहातें । पोखावें काई ॥ ७ ॥ मग हें तंव पांचमेळावा । शेखीं अनुसरेल पंचत्वा । ते वेळीं केला कें गिंवसावा । शीणु आपुला ॥ ८ ॥ म्हणूनि केवळ देहभरण । ते जाणें उघडी नागवण । यालागीं एथ अंतःकरण । देयावेना ॥ ९ ॥

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

एऱ्हवीं इंद्रियांचियां अर्था - । सारिखा विषयो पोखितां । संतोषु कीर चित्ता । आपजेल ॥ २१० ॥ परी तो संवचोराचा सांगातु । जैसा नावेक स्वस्थु । जंव नगराचा प्रांतु । सांडिजेना ॥ ११ ॥ बापा विषाची मधुरता । झणें आवडी उपजे चित्ता । परी तो परिणाम विचारितां । प्राणु हरी ॥ १२ ॥ देखें इंद्रियीं कामु असे । तो लावी सुखदुराशे । जैसा गळीं मीनु आमिषें । भुलविजे गा ॥ १३ ॥ परी तयामाजी गळु आहे । जो प्राणातें घेऊनि जाये । तो जैसा ठाउवा नोहे । झांकलेपणें ॥ १४ ॥ तैसे अभिलाषें येणें कीजेल । जरी विषयांची आशा धरिजेल । तरी वरपडा होईजेल । क्रोधानळा ॥ १५ ॥ जैसा कवळोनियां पारधी । घातेचिये संधी । आणी मृगातें बुद्धी । साधावया ॥ १६ ॥ एथ तैसीची परी आहे । म्हणूनि संगु हा तुज नोहे । पार्था दोन्ही कामक्रोध हे । घातुक जाणें ॥ १७ ॥ म्हणऊनि हा आश्रोचि न करावा । मनींही आठवो न धरावा । एकु निजवृत्तीचा वोलावा । नासों नेदीं ॥ १८ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अगा स्वधर्मु हा आपुला । जरी कां कठिणु जाहला । तरी हाचि अनुष्ठिला । भला देखें ॥ १९ ॥ येरु आचारु जो परावा । तो देखतां कीर बरवा । परी आचरतेनि आचरावा । आपुलाचि ॥ २२० ॥ सांगें शूद्रघरीं आघवीं । पक्वान्नें आहाति बरवीं । तीं द्विजें केवीं सेवावीं । दुर्बळु जरी जाहला ॥ २१ ॥ हें अनुचित कैसेनि कीजे । अप्राप्य केवीं इच्छिजे । अथवा इच्छिलेंही पाविजे । विचारीं पां ॥ २२ ॥ तरी लोकांचीं धवळारें ।

आणि मग ती जर बळावली तर ती जशी आटोपत नाही त्याप्रमाणे इंद्रियांचे लाड केले तर ते चांगले नाही. २०४. अर्जुना, सहज विचार करून पाहिले तर या परतंत्र शरीराकरिता नाना प्रकारचे व्यवस्थित भोग कां मिळवावेत ? २०५. आपण अतिशय कष्ट करून जेवढी म्हणून संपत्ति आहे तेवढी सर्व एकूणएक खर्चून रात्रंदिवस या देहाची जोपासना कां करावी ? २०६. या लोकात सर्व प्रकारे कष्ट करून सर्व प्रकारची संपत्ति संपादन करावी आणि मग आपला धर्म टाकून देऊन त्या संपत्तीने या देहाला पुष्ट करावे हे योग्य आहे काय ? २०७. बरे, हे (शरीर पाहिले) तर पांच भूतांच्या मिलाफाने झालेले आहे व ते शेवटी पांच भूतांतच मिळून जाणार; त्या वेळी आपण केलेले श्रम कोठे शोधून काढावेत ? (म्हणजे आपल्या कष्टाचा मोबदला कोणास विचारावा ?) २०८. म्हणून केवळ देहाचे पोषण करणे हा उघड उघड घात आहे. याकरिता तू (असल्या) देहपोषणाकडे लक्ष देऊ नकोस. २०९.

प्रत्येक इंद्रियाची विषयाविषयी आवड व नावड (ही) मूळचीच ठरलेली आहे. त्या आवडी-नावडीच्या ताब्यात आपण जाऊ नये, कारण त्या याच्या मार्गाच्या आड येणाऱ्या आहेत. ३४.

एरवी इंद्रियांना पाहिजे त्याप्रमाणे विषय देत गेले तर मनाला संतोष प्राप्त होईल हे खरे; २१०. परंतु तो संतोष म्हणजे बाहेरून सभ्य दिसणाऱ्या चोराच्या संगतीप्रमाणे आहे; तो चोर गावाची शीव ओलांडली नाही तेथपर्यंतच क्षणभर गप्प असतो. (मग पुढे वनात गेल्यावर तोच आपल्या घातास प्रवृत्त होतो). २११. बाबा, बचनागादि विषे गोड आहेत खरी पण त्यांच्याविषयी अंतःकरणात इच्छा कदाचित् उत्पन्न होईल, (तरीपण ती उत्पन्न होऊ देऊ नकोस); परंतु त्यांच्या परिणामांचा विचार केला तर ती प्राणघातक आहेत. २१२. पहा, ज्याप्रमाणे गळाला लावलेले आमिष माशाला भुलविते त्याप्रमाणे इंद्रियांच्या ठिकाणी असणारी विषयांची लालसा प्राण्यांना सुखाच्या खोट्या आशेकडे ओढते. २१३. परंतु त्या आमिषाखाली प्राण घेणारा गळ आहे, हे तो आमिषाने झाकला गेला असल्यामुळे ज्याप्रमाणे त्या माशाला कळत नाही; २१४. तशीच स्थिति या विषयांच्या लालसेने होईल. जर विषयांचा अभिलाष धरला तर क्रोधरूपी अग्नीत पडावे लागेल. २१५. जसा पारधी मारण्याच्या हेतूने हरिणाला चहूकडून घेरून माराच्या कचाटीत आणतो; २१६. येथे तसाच प्रकार आहे. म्हणून तू विषयांचा संग धरू नकोस. अर्जुना, काम व क्रोध हे दोन्ही घात करणारे आहेत असे समज. २१७. म्हणून विषयेच्छेला थाराच देऊ नये. या विषयांची मनातहि आठवण आणू नये. फक्त हा स्वधर्माचा जिव्हाळा नष्ट होऊ देऊ नकोस. २१८.

उत्तम प्रकारे अनुष्ठान झालेल्या परधर्मापेक्षा स्वधर्म जरी उणा (आचरण्यास कठीण) असला तरी स्वधर्मच चांगला ! स्वधर्माचरण करीत असताना मरण आले तरी चांगले, (पण) परधर्म हा भयप्रद होय. ३५.

पहा, अरे, आपला स्वतःचा धर्म आचरण्यास कठीण जरी असला तरी त्याचेच आचरण केलेले चांगले. २१९. याहून दुसरा जो परकीयांचा आचार तो खरोखर दिसावयास चांगला जरी दिसला तरी आचरण कारणाऱ्याने आपणास विहित असलेल्या कर्माचेच आचरण करावे. २२०. शूद्राच्या घरी सर्व चांगली पक्वान्ने आहेत, ती ब्राह्मण दरिद्री जरी असला तरी त्याने कशी सेवन करावीत ? सांग. २२१. अशी ही अयोग्य गोष्ट कशी करावी ? जे प्राप्त करून घेणे योग्य नाही त्याची इच्छा कशी करावी ? अथवा विचार कर, इच्छा जरी झाली तरी त्याचे सेवन करावे काय ? २२२. दुसऱ्यांची सुंदर चुनेगच्ची

देखोनियां मनोहरें । असतीं आपुलीं तणारें । मोडावीं केवीं ।। २३ ।। हें असो वनिता आपुली । कुरूप जरी जाहली । तरी भोगितां तेचि भली । जियापरी ।। २४ ।। तेवीं आवडे तैसा सांकडु । आचरतां जरी दुवाडु । तरी स्वधर्मुचि सुरवाडु । पारत्रिकीचा ।। २५ ।। हां गा साकर आणि दूध । हें गौल्य कीर प्रसिद्ध । परी कृमिदोषीं विरुद्ध । घेपे केवीं ।। २६ ।। ऐसेनिही जरी सेविजेल । तरी ते आळुकीची उरेल । जे तें परिणामीं पथ्य नव्हेल । धनुर्धरा ।। २७ ।। म्हणोनि आणिकांसी जें विहित । आणि आपणपेयां अनुचित । तें नाचरावें जरी हित । विचारिजे ।। २८ ।। या स्वधर्मातें अनुष्ठितां । वेचु होईल जीविता । तोहि निका वर उभयतां । दिसत असे ।। २९ ।। ऐसें समस्तसुरशिरोमणी । बोलिले जेथ श्रीशार्ङ्गपाणी । तेथ अर्जुन म्हणे विनवणी । असे देवा ।। २३० ।। हें जें तुम्हीं सांगितलें । तें सकळ कीर म्यां परिसलें । परी आतां पुसेन कांहीं आपुलें । अपेक्षित ।। ३१ ।।

अर्जुन उवाच :

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ।। ३६ ।।

तरी देवा हें ऐसें कैसें । जे ज्ञानियांचीही स्थिति भ्रंशे । मार्गु सांडुनि अनारिसे । चालत देखों ।। ३२ ।। सर्वज्ञुही जे होती । हे उपायही जाणती । तेही परधर्में व्यभिचरति । कवणें गुणें ।। ३३ ।। बीजा आणि भुसा । अंधु निवाडु नेणे जैसा । नावेक देखणाही तैसा । बरळे कां पां ।। ३४ ।। जे असता संगु सांडिती । तेचि संसर्गु करितां न धाती । वनवासीही सेविती । जनपदातें ।। ३५ ।। आपण तरी लपती । सर्वस्वें पाप चुकविती । परी बलात्कारें सुइजती । तयाचि माजीं ।। ३६ ।। जयांची जीवें घेती विवसी । तेचि जडोनि ठाके जीवेंसीं । चुकविती ते गिंवसी । तयातेंचि ।। ३७ ।। ऐसा बलात्कारु एकु दिसे । तो कवणाचा एथ आग्रहो असे । हे बोलावें हृषीकेशें । पार्थु म्हणे ।। ३८ ।।

श्रीभगवानुवाच :

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ।। ३७ ।।

तंव हृदयकमळआरामु । जो योगियांचा निष्काम कामु । तो म्हणतसे पुरुषोत्तमु । सांगेन आइक ।। ३९ ।। तरी हे काम क्रोधु पाहीं । जयांतें कृपेची सांठवण नाहीं । हे कृतांताचां ठायीं । मानिजती ।। २४० ।। हे ज्ञाननिधीचे भुजंग । विषयदरांचे वाघ । भजनमार्गींचे मांग । मारक जे ।। ४१ ।।

घरे पाहून आपल्या असलेल्या गवताच्या झोपड्या कशा मोडून टाकाव्यात ? २२३. हे असू दे, आपली बायको जरी रूपाने वाईट असली तरी ज्याप्रमाणे तिच्याबरोबर संसार करावा हे चांगले; २२४. त्याप्रमाणे कितीहि अडचणींचा प्रसंग आला अथवा आचरावयास त्रास पडला, तरी आपला धर्मच परलोकी सुख देणार आहे. २२५. बाबा, साखर आणि दूध हे पदार्थ गोड आहेत, हे सर्वांना ठाऊक आहे; पण जंतांच्या रोगात त्यांचा वाईट परिणाम होत असल्यामुळे, ज्यांना तो रोग आहे त्यांनी ते पदार्थ कसे सेवन करावेत ? २२६. असे असूनहि जर त्यांचे सेवन केले तर सेवन करणारांचा तो हट्टच ठरेल. कारण अर्जुना, त्यांचे ते करणे परिणामी हितकर होणार नाही. २२७. म्हणून दुसऱ्यांना जे विहित पण आपणास जे अयोग्य म्हणून ठरले आहे ते हिताचा विचार करून पाहिले तर आचरू नये (हे बरे) ! २२८. (फार काय) या आपल्या धर्माचे आचरण करीत असता जरी प्राण खर्ची पडतील तरीहि इहपरलोकाच्या दृष्टीने तो धर्म चांगलाच आहे. २२९. सर्व देवांत श्रेष्ठ असलेले श्रीकृष्ण ज्या वेळी असे बोलले त्या वेळी अर्जुन म्हणाला, देवा माझी एक विनंति आहे. २३०. तुम्ही मला जे वर सांगितले ते खरोखर मी सर्व ऐकले हे खरे आहे; परंतु आता मला कांही पाहिजे आहे, ते मी विचारतो. २३१.

अर्जुन म्हणाला, हे श्रीकृष्णा तर मग स्वतःची इच्छा नसताहि, जणु काय बलात्काराने करावयास लावल्याप्रमाणे हा पुरुष कोणाच्या प्रेरणेने पाप आचरतो ? ३६.

तर देवा, हे असे कसे होते की, ज्ञानी पुरुषांचीहि स्थिति बिघडून ते मार्ग सोडून भलत्याच वाटेने चालत असल्याचे नजरेस येते ! २३२. ज्यांना सर्व कळते व ज्यास हे उपायहि ठाऊक असतात, ते देखील परधर्माचे आचरण करून स्वधर्मापासून कशामुळे भ्रष्ट होतात ? २३३. ज्याप्रमाणे आंधळा धान्य आणि कोंडा यांची निवड जाणत नाही, त्याप्रमाणे कधी कधी डोळसालाहि कळत नाही असे कां व्हावे ? २३४. जे असलेल्या सर्व संगाचा त्याग करतात तेच परत कितीहि संग केला तरी तृप्त होत नाहीत. सर्वस्व सोडून अरण्यात राहिलेले लोक देखील पुन्हा लोकांत येऊन राहतात. २३५. आपण स्वतः पापांना चुकविण्याकरिता लपून बसतात, सर्व प्रकारे पाप चुकविण्याकरिता प्रयत्न करतात, परंतु पुनः बळजबरीने त्यांतच कोंबले जातात. २३६. ज्यांचा मनापासून कंटाळा येतो तेच अंतःकरणाला येऊन चिकटतात व ज्यांना टाळण्याचा प्रयत्न करावा तेच उलट त्यांनाच घेरतात. २३७. अशी एक बळजबरी दिसून येते, ती येथे कोणाच्या जोरामुळे होते ? हे देवांनी मला सांगावे असे अर्जुन म्हणाला. २३८.

श्रीकृष्ण म्हणाले, (बलात्कार करणारा) हा काम आहे, हा क्रोध आहे, रजोगुणापासून उत्पन्न झालेला हा अधाशी व महापापी आहे. या लोकी हा (आपला) वैरी आहे असे जाण. ३७.

तेव्हां हृदयरूपी कमलामध्ये विश्रांति घेणारा (राहणारा) व निरिच्छ झालेले योगी ज्याची इच्छा करतात, असा जो श्रीकृष्ण तो अर्जुनाला म्हणाला, ऐक. २३९. तर बाबा, (बलात्कार करणारे) हे कामक्रोध आहेत असे समज; हे असे आहेत की, ज्यांच्या मनात दयेचा साठा मुळीच नाही, हे काम- क्रोध प्रत्यक्ष यमधर्म आहेत असे समजले जाते. २४०. हे ज्ञानरूपी ठेव्यावर असलेले सर्प होत; हे विषयरूपी दऱ्यात राहणारे वाघ आहेत. हे भजनरूपी रस्त्यावरील वाटमारे मांग आहेत. २४१. हे देहरूपी डोंगरी किल्ल्याचे मोठाले दगड आहेत. हे इंद्रियरूपी गावाचे

हे देहदुर्गीचे धोंड । इंद्रियग्रामींचे कोंड । यांचें व्यामोहादिक बंड । जगावरी ॥ ४२ ॥ हे रजोगुण मानसाचे । समूळ आसुरियेचे । धायपण ययांचें । अविद्या केलें ॥ ४३ ॥ हे रजाचे कीर जाहले । परी तमासी पढियंते भले । तेणें निजपद यां दिधलें । प्रमादमोहो ॥ ४४ ॥ हे मृत्यूचां नगरीं । मानिजती निकियापरी । जे जीविताचे वैरी । म्हणऊनियां ॥ ४५ ॥ जयांसि भुकेलियां आमिषा । हें विश्व न पुरेचि घांसा । कुळवाडी यांची आशा । चाळीत असे ॥ ४६ ॥ कौतुकें कवळितां मुठी । जिये चवदा भुवनें थेंकुटीं । ते भ्रांति तिये धाकुटीं । वाल्हीदुल्ही ॥ ४७ ॥ जे लोकत्रयाचें भातुकें । खेळतांचि खाय कवतिकें । तिच्या दासीपणाचेनि बिकें । तृष्णा जिये ॥ ४८ ॥ हें असो मोहें मानिजे । यांतें अहंकारें घेपे दीजे । जेणें जग आपुलेनि भोजें । नाचवीत असे ॥ ४९ ॥ जेणें सत्याचा भोकसा काढिला । मग अकृत्य तृणकुटा भरिला । तो दंभु रूढविला । जगीं इहीं ॥ २५० ॥ साध्वी शांति नागविली । मग माया मांगी शृंगारिली । तियेकरवीं विटाळविलीं । साधुवृंदें ॥ ५१ ॥ इहीं विवेकाची त्राय फेडिली । वैराग्याची खाली काढिली । जितया मान मोडिली । उपशमाची ॥ ५२ ॥ इहीं संतोषवन खांडिलें । धैर्यदुर्ग पाडिले । आनंदरोप सांडिलें । उपडूनियां ॥ ५३ ॥ इहीं बोधाचीं रोपें लुंचिलीं । सुखाची लिपि पुसिली । जिव्हारीं आगी सूदली । तापत्रयाची ॥ ५४ ॥ हे आंगा तंव घडले । जीवींचि आथी जडले । परी नातुडती गिंवसिले । ब्रह्मादिका ॥ ५५ ॥ हे चैतन्याचे शेजारीं । वसती ज्ञानाचां एका हारीं । म्हणोनि प्रवर्तले महामारी । सांवरती ना ॥ ५६ ॥ हे जळेंवीण बुडविती । आगीवीण जाळिती । न बोलतां कवळिती । प्राणियांतें ॥ ५७ ॥ हे शस्त्रेंवीण साधिती । दोरेंवीण बांधिती । ज्ञानियासी तरी वधिती । पैज घेउनि ॥ ५८ ॥ हे चिखलेंवीण रोंविती । पाशिकेंवीण गोंविती । हे कवणाजोगें न होती । आंतौटेपणें ॥ ५९ ॥

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च । यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

जैसी चंदनाची मुळी । गिंवसोनि घेपे व्याळीं । नातरी उल्बाची खोळी । गर्भस्थासी ॥ २६० ॥ कां प्रभावीण भानु । धूमेंवीण हुताशनु । जैसा दर्पण मळहीनु । कहींच नसे ॥ ६१ ॥ तैसें इहींवीण एकलें । आम्हीं ज्ञान नाहीं देखिलें । जैसें कोंडेनि पां गुंतलें । बीज निपजे ॥ ६२ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥ ३९ ॥

गावकूस आहेत. यांचे अविवेकादिकांच्या रूपाने जगावर (मोठे) बंड आहे. २४२. हे मनात असलेल्या रजोगुणाचे वळलेले आहेत व मुळापासूनच आसुरी संपत्तीचे आहेत. यांचे पालनपोषण अविद्येने केलेले आहे. २४३. हे वास्तविक रजोगुणाचे जरी बनलेले आहेत, तरी ते तमोगुणाला फार प्रिय होऊन राहिले आहेत. त्या तमोगुणाने प्रमाद व मोहरूपी आपली गादी यांना बहाल केली आहे. २४४. यांची मृत्यूच्या नगरात चांगली पत आहे, कारण की हे जीविताचे शत्रू आहेत. २४५. भूक लागली असता खाण्यास हे जग एका घांसासहि ज्यांना पुरे पडत नाही अशा या कामक्रोधांचा जो (नाशकारक) व्यापार त्या व्यापारावर देखरेख आशा करते. २४६. लीलेने मुठीत धरली तर चौदाहि भुवने जिला अपुरी आहेत अशी जी भ्रांति ती या आशेची नव्या-नवसाची लाडकी धाकटी बहीण आहे. २४७. जी खेळत असता त्रैलोक्यरूप खाऊ सहज खाऊन टाकते, त्या भ्रांतीच्या दासीपणाचे जोरावर तृष्णा जगली आहे. २४८. हे असो. या कामक्रोधांना मोहाचे घरी मान आहे. आपल्या करामतीने जो सर्व जगास नाचवितो तो अहंकार या कामक्रोधां-पाशी देवघेव करतो. २४९. ज्याने पोटी असलेला सत्याचा मालमसाला काढून त्याऐवजी अकृत्यांचा पेंढा भरला, असा जो दंभ तो या कामक्रोधांनी जगात पुढे आणला. २५०. या कामक्रोधांनी पतिव्रता जी शांति तिला वस्त्रहीन केले व मग त्या वस्त्रालंकारांनी मायारूपी मांगीण सजविली आणि मग अशा या सजविलेल्या मायेकडून साधूंचे समुदाय या कामक्रोधांनी भ्रष्ट करविले. २५१. यांनी विचाराचा आश्रय नाहीसा केला; वैराग्याची कातडी काढली व निग्रहाची जिवंतपणीच मान मुरगळून टाकली. २५२. यांनी संतोषरूपी वन तोडून टाकले, धैर्यरूपी किल्ले पाडले व आनंदरूपी लहान रोपटे उपटून टाकले. २५३. यांनी बोधरूपी रोपे उपटली आणि सुखाची भाषा पुसून टाकली. यांनी हृदयात त्रिविध तापांचे निखारे पसरले. २५४. हे शरीराबरोबरच उत्पन्न झाले आहेत व अंतःकरणात सारखे चिकटून राहिले आहेत. परंतु धुंडाळले तरी ब्रह्मादि देवांना हाती लागत नाहीत. २५५. हे कामक्रोध जीवात्म्याजवळ असतात व वृत्तिज्ञानाच्या पंक्तीला राहतात, म्हणून हे हल्ला करावयास उसळले म्हणजे आटोपत नाहीत. २५६. हे पाण्यावाचून बुडवितात, अग्नीवाचून जाळतात आणि प्राण्यांना गुपचूप घेरतात. २५७. हे शस्त्रावाचून ठार करतात, दोरावाचून बांधतात आणि ज्ञान्यांना तर प्रतिज्ञा-पूर्वक ठार करतात. २५८. हे चिखलावाचून रोवतात व जाळ्यावाचून अडकवितात. हे फार आत असल्यामुळे कोणालाहि आटोक्यात आणता येत नाहीत. २५९.

ज्याप्रमाणे धुराने अग्नि, मळाने आरसा व वेष्टनाने गर्भ आच्छादिलेला असतो, त्याप्रमाणे याने (कामाने) हे (ज्ञान) आच्छादिले आहे. ३८.

जसे चंदनाच्या मुळीला साप वेढे घालून, बसतात किंवा पोटात असणाऱ्या गर्भाला वेष्टणाची गवसणी असते. २६० अथवा प्रकाशावाचून सूर्य, धुरावाचून अग्नि किंवा मळाशिवाय आरसा कधीच नसतो; २६१. तसे या कामक्रोधांशिवाय एकटे असलेले ज्ञान आमच्या नजरेला आले नाही. ज्याप्रमाणे बी कोंड्यासकट उत्पन्न होते. २६२.

हे अर्जुना, ज्ञानी पुरुषांचा नित्य वैरी, ज्याची पूर्तता होणे कठीण आहे असा हा जो कामरूपी अग्नि त्याने ज्ञान आच्छादिले आहे. ३९.

तैसें ज्ञान तरी शुद्ध । परी इहीं असे प्ररुद्ध । म्हणोनि तें अगाध । होऊनि ठेलें ।। ६३ ।। आधीं यातें जिणावें । मग तें ज्ञान पावावें । तंव पराभवो न संभवे । रागद्वेषां ।। ६४ ।। यांतें साधावयालागीं । जें बळ आणिजे आंगीं । तें इंधन जैसें आगी । सावावो होय ।। ६५ ।।

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ।। ४० ।।

तैसे उपाय कीजती जे जे । ते यांसीचि होती विरजे । म्हणोनि हटियांतें जिणिजे । इहींचि जगीं ।। ६६ ।। ऐसियांही सांकडां बोला । एक उपायो आहे भला । तो करितां जरी आंगवला । तरी सांगेन तुज ।। ६७ ।।

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ।। ४१ ।।

यांचा पहिला कुरुठा इंद्रियें । एथूनि प्रवृत्ति कर्मातें विये । आधीं निर्दळुनि घालीं तियें । सर्वथैव ।। ६८ ।।

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ।। ४२ ।।

मग मनाची धांव पारुषेल । आणि बुद्धीची सोडवण होईल । इतुकेनि थारा मोडेल । या पापियांचा ।। ६९ ।।

एवं बुद्धेः परं बुध्द्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ।। ४३ ।।

हे अंतरीहूनि जरी फिटले । तरी निभ्रांत जाण निवटले । जैसें रश्मीवीण उरलें । मृगजळ नाहीं ।। २७० ।। तैसे रागद्वेष जरी निमाले । तरी ब्रह्मीचें स्वराज्य आलें । मग तो भोगी सुख आपुलें । आपणचि ।। ७१ ।। जे गुरुशिष्याची गोठी । पदपिंडाची गांठी । तेथ स्थिर राहोनि नुठीं । कवणे काळीं ।। ७२ ।। ऐसें सकळ सिद्धांचा रावो । देवी लक्ष्मीयेचा नाहो । राया ऐक देवदेवो । बोलता जाहला ।। ७३ ।। आतां पुनरपि तो अनंतु । आद्य एकी मातु । सांगेल तेथ पंडुसुतु । प्रश्नु करील ।। ७४ ।। तया बोलाचा हन पाडु । का रसवृत्तीचा निवाडु । येणें श्रोतयां होईल सुरवाडु । श्रवणसुखाचा ।।७५।। ज्ञानदेवो म्हणे निवृत्तीचा । चांग उठावा करूनि उन्मेषाचा । मग संवादु श्रीहरिपार्थाचा । भोगा बापा ।। २७६ ।।

इति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ।। ३ ।।

(श्लोक ४३, ओव्या २७६)

।। श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ।।

तसे ज्ञान स्वभावतः जरी निर्लेप आहे, परंतु ते या कामक्रोधांकडून पूर्ण आच्छादिलेले असते, म्हणून ते प्राप्त होण्याला कठीण होऊन राहिले आहे. २६३. अगोदर यांना जिंकावे आणि मग ज्ञानाची प्राप्ती करून घ्यावी. परंतु या काम-क्रोधांचा तर पराभव होऊ शकत नाही. २६४. उलट यांचा नाश करण्याकरिता जेवढे सामर्थ्य अंगात आणावे तेवढें अग्नीला ज्याप्रमाणे सरपण (अधिक प्रज्वलित करण्यास कारण) त्याप्रमाणे त्यांनाच उलट साह्य करणारे होते. २६५.

इंद्रिये, मन व बुद्धि ही यांची आश्रयस्थाने आहेत असे म्हणतात. हा यांच्या (इंद्रिया-दिकांच्या) योगाने ज्ञान आच्छादित करून प्राण्याला मोह पाडतो. ४०.

अशा रीतीने जे जे उपाय योजावेत ते ते सर्व या कामक्रोधानांच साहाय्य करतात, म्हणून या जगात हेच हटयोग्यांना जिंकतात. २६६. असे हे कामक्रोध जिंकण्याला कठीण म्हटले तरी पण त्यांस जिंकण्याचा एक मात्र चांगला उपाय आहे, तो जर तुझ्याकडून होईल तर (पहा) तुला सांगतो. २६७.

हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना, म्हणून तू अगोदर इंद्रियांचे नियमन करून ज्ञान व विज्ञान यांचा नाश करणाऱ्या या पापरूपी कामाचा त्याग (नाश कर). ४१.

तर याचे पहिले आश्रयस्थान इंद्रिये आहेत आणि तेथूनच कर्माची प्रवृत्ति होते; तेव्हा अगोदर त्या इंद्रियांनाच आधी पूर्णपणे ठेचून टाक (नाश कर). २६८.

इंद्रिये श्रेष्ठ आहेत असे म्हणतात, इंद्रियांपेक्षा मन श्रेष्ठ आहे, मनापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ आहे आणि बुद्धिपेक्षा तो (काम) श्रेष्ठ आहे. ४२.

मग मनाचे धावणे थांबेल आणि बुद्धि मोकळी होईल. एवढे झाले म्हणजे या दुष्टाचा आश्रय नाहीसा होईल. २६९.

अशा प्रकाराने बुद्धीपेक्षा श्रेष्ठ असणाऱ्या (जोरदार असलेल्या) कामाला जाणून, मनाने मनाचे संयमन करून, ज्याचे ठाणे जिंकण्यास कठीण अशा कामरूपी शत्रूला ठार कर. ४३.

हे कामक्रोध अंतःकरणातून पार गेले की ते निःसंशय नाहीसे झाले असे समज. ज्याप्रमाणे सूर्य- किरणांशिवाय मृगजळ राहात नाही; २७०. तसे कामक्रोध जर निःशेष गेले तर ब्रह्मप्राप्तिरूप स्वराज्य मिळाले असे समज. मग तो पुरुष आपणच आपले सुख उपभोगितो. २७१. गुरुशिष्यांच्या संवादात येणाऱ्या विचाराने प्राप्त झालेली जीवपरमात्म्याची जी एकता तिच्या ठिकाणी स्थिर होऊन तेथून तू कधी हालू नकोस. २७२. असे सर्व सिद्धांचा राजा, देवी लक्ष्मीचा पति व देवांचा देव जो श्रीकृष्ण तो म्हणाला, हे राजा धृतराष्ट्रा, ऐक. (असे संजय म्हणाला.) २७३. आता पुन्हा तो श्रीकृष्ण (आणखी) एक प्राचीन कथा सांगेल त्या वेळी अर्जुन प्रश्न करील. २७४. त्या प्रतिपादनाची योग्यता अथवा त्या प्रतिपादनात स्पष्ट अनुभवास येणारे (शांतादि) रस या योगाने श्रोत्यांना श्रवण-सुखाची रेलचेल होईल. २७५. निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात, बुद्धीला चांगले जागे करून मग बाबांनो कृष्णार्जुनांच्या संवादाचा आनंद भोगा. २७६.

